

Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője*

1.

Már Incze Gábor tárgyalta Zólyomi Perinna Boldizsár fordításában Johann Gerhard *Meditationes Sacrae* című – 1616-ban megjelent – munkáját,¹ terjedelmes szemelvényt is közölt belőle. Incze szerint az „Arndt hatása alatt álló német írónak középkori misztikával telített munkája” ez a kiadvány.² Ifj. Ács Mihály 1710-ben Bártfán újra kiadta Gerhard művét „most Sok vétkekből meg-tisztittatván”. Két részből áll: *Szentseges Elmelkedések, Es kegyes gyakorlasok, A’ mellyek A’ szent életnek követésére és a’ belső lelki ember nevelkedésére.*³ Ezzel a kiadással azonban nem szakad meg Gerhard 18. századi hazai karrierje, szinte új és gazdag fejezete nyílik. Eddig formailag evangélikus recepcióját láthattuk (amihez még hozzászámítandó Madarász Márton 1652-es fordítása⁴), most viszont meglepően gazdag református recepciója figyelhető meg.

Johann Gerhard 1617-ben kiadott *Methodus studii theologici* című művében azt írja, hogy a teológia nem tetszés szerinti ismerete a hitnek és a keresztény vallásnak együttesen minden hívő számára, hanem pontosabb és tökéletesebb ismerete az isteni misztériumnak, tulajdonképpen *cognitio et studium pietatis*. Ennek legfontosabb ismeretelméleti eszközei az imádság és a meditáció: a *spiritualis sensus et experientia*. Már a fiatal teológusok számára kijelöli a legfontosabb célt: átélni, megélni, megtapasztalni a saját kegyességi gyakorlatukat, az imádságot, vele az örök élet reményének megízlése (*Vorschmack*). Olyan kulcsfogalmakat használ Gerhard (*Herzenseinkehr, deiformitas per humanitatem et divinitatem Christi*), amelyek azonosak Arndt fogalomhasználatával. Eszközei az elmélkedés és imádság: egyedül vagy közösen, szavakkal, énekkel, érzelmekkel, imaginációval, sorrendet követve vagy tetszőlegesen, és minden más módon is, ami lehetséges. Hatékony alkotórésze, eszköze a szívhez való magába szállásnak, aminek *causa efficiense* a Szentlélek. Az isteni jóságot megízlelni: ez az igazi istenismeret (*Vorschmack göttlicher Güte*). Arndt egy 1608-as, Johann Gerhardhoz intézett levelében a következőképpen jellemzi a *Wahres Christentum* négy könyvének tartalmát:

* A kutatást a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Ötven szentseges elmelködés...*, Bártfa, Klösz, 1616 (RMNy 1100).

² INCZE GÁBOR, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1931, 40–41.

³ ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Az Ur Jésus nevében! Szentseges Elmelkedések, Es kegyes gyakorlasok...*, kiad. AACHS Mihály, Bártfa, 1710 (RMK I, 1771). – Lásd INCZE, *i. m.*, 142–143.

⁴ MADARÁSZ Márton, *Kegyességnek mindennapi gyakorlása...*, Lőcse, Brewer, 1652 (RMNy 2421A). – Madarász műve tulajdonképpen az *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* című Gerhard munka fordítása.

Az első könyv kikövezi és megnyitja az utat a belső ember felé [ad interiorem hominem viam sternit et patefacit]. A második könyv még közelebb vezet hozzá, nevezetesen a lelki dolgok megízleléséhez a Kereszt hordozása által. A harmadik könyv arra tanít, hogyan forduljunk befelé, önmagunkba kalauzol, és megmutatja, hogy Isten országát önmagunkban találjuk. A negyedik a Makrokozmoszon és a Természet Könyvén keresztül, amelynek Isten a szerzője és teremtője, az emberi szív legbelsejébe vezet, hiszen az ember mint Makrokozmosz, vagyis az egész univerzum foglalata, a Makrokozmosz végső célja és középpontja, akiben Isten és a természet mindent egyesített; ezt bizonyítja az ember lelkiismerete.⁵

Arndt és Johann Gerhard bizalmas barátságban állott egymással, szoros szellemi kapcsolatrendszerük a kialakuló pietizmus számos fontos sajátosságának magyarázója. A kegyességtörténet Arndt egyik legfontosabb értelmezőjének, nagy hatású továbbformálójának tekinti Gerhard tevékenységét. Művei mellett ezt Arndt-tal folytatott kiterjedt levelezésük is bizonyítja.⁶ Különösen a *Meditationes sacrae* című Gerhard-művet tekintik szorosan Arndt-hoz kötődőnek, amely megírásának időszakában volt legerősebb Arndt szellemi befolyása fiatalabb pályatársára, még quedlinburgi korszakában. Azonban azt is kiderítette a kutatás, hogy kölcsönhatásról is beszélhetünk kettejük között, mert Gerhard is számos formában visszahatót Arndt gondolatrendszerére.⁷ A *Meditationes sacrae* éppúgy szoros kapcsolatban van a misztika kiemelkedő irányzataival, szerzőivel, mint a *Wahres Christentum*, különösen a Taulerhez kötődő szálakat azonosította a kutatás. Gerhard műve emellett a megújuló meditációs irodalomnak is fontos mintaadójává vált. A német kutatás a *Meditationes Sacrae ad veram pietatem excitandam* című Gerhard-művet a prózai kegyességi irodalom egyik legnépszerűbb alkotásaként tartja számon: „Bestseller der geistlichen Literatur”⁸

⁵ Johann Arndt az ősi filozófiáról, szövegváltozatok Carlos GILLY tanulmányával, ford., utószó HANKÓ Péter, Szeged, SzTE, 2003, 39.

⁶ A rendkívül kiterjedt német Gerhard-szakirodalomból csak néhány tanulmányra, monográfiára utalunk. Ugyanakkor az Arndt-szakirodalom is tartalmaz ehhez erősen kötődő megállapításokat, tekintettel kettejük szoros szellemi kapcsolatára. Marcel NIEDEN, *Anfechtung als Thema lutherischer Anweisungsschriften zum Theologiestudium = Praxis Pietatis: Beiträge zu Theologie und Frömmigkeit in der Frühen Neuzeit – Wolfgang Sommer zum 60. Geburtstag*, hg. Hans-Jörg NIEDEN, Marcel NIEDEN, Stuttgart, Kohlhammer, 1999, 83–103; Thomas ILG, *Ein anderer Mensch werden Johann Arndts Verständnis der imitatio Christi als Anleitung zu einem wahren Christentum*, Göttingen, V & R Unipress, 2011. Ennek különösen három nagyobb fejezete mutatja a szoros koncepcionális érintkezést Arndt és Gerhard között: 52–55: *Arndts Beziehung zu Johann Gerhard*; 229–261: *Johann Gerhards Konzept der imitatio Christi in den Meditationes Sacrae (1606) im Vergleich mit der Nachfolge-Konzeption Arndts*; 271–297: *Die Kreuznachfolge – Simon von Cyrene in den Passionsauslegungen Gerhards und Arndts*.

⁷ „Häufig haben Untersuchungen bisher die Wirkung Arndts auf Gerhard in den Vordergrund gestellt. Die neuere Forschung weist dagegen eine wechselseitige theologische Beeinflussung nach. Sie geht zudem davon aus, daß Arndt den theologischen Rat Gerhards in Anspruch nahm [...] So geht z. B. Geyer davon aus, daß Gerhard zur Zeit der Abfassung der *Meditationes Sacrae* ganz unter dem Einfluß Arndts stand” ILG, i. m., 53.

⁸ Fritz KRAFT, *Heilen durch Leiden: der heilende Heiland und seine Arzneien Herkunft und Geschichte des Sinnbildes Christus als Apotheker in der protestantischen und katholischen Volkskunst = Passion, Affekt und*

A korábban is jelentős német Gerhard-kutatásban új fejezetet nyitott Johann Anselm Steiger kutatómunkája.⁹ 1997 óta jelenik meg folyamatosan a Frommann-Holzboog kiadónál a *Doctrina et Pietas* sorozata, amelynek önálló részlege a Johann Gerhard-Archiv (1 Abteilung), ebben eddig kilenc kötetben jelentek meg Gerhard művei kritikai kiadásban, Steiger szerkesztésében és kommentárjaival, tanulmányaival. Ennek harmadik-negyedik kötete volt a *Meditationes Sacrae* (rövidítése a továbbiakban: MS) hasonmás és kritikai kiadása. Az első kiadásban minden meditáció előtt 6-8 soros verses summázat áll, ezek tematikusan kapcsolódnak a meditációhoz.

Gerhard 1603–1604 telén, súlyos betegségében kezdte el írni az MS-t Jénában, ekkoriból származik szellemi testamentuma is. Az MS-t szerzője eredetileg önmaga lelki vigasztalására írta (Selbstselsorge), nem kiadásra. Diariumot vezetett, amely később Gebetbüchlein-ná változott. Az MS-nek viszont már volt egy korábbi kezdeménye, erre utal Arndtnak egy 1603. március 15-én Gerhardnak írott levele: „Meditationibus ego sacris plurimum laudis tribuo, praesertim si ex intimo Dei amore & seria poenitentia proficiscuntur.”¹⁰ A fiatal Gerhardnak tanácsokat adott teológiai tanulmányai folytatásához Arndt, ennek során Szent Bernátot az első helyen emelte ki, akit tanulmányozni kell, mellette Kempis Tamást, Szent Ágostont javasolja. *Methodus Studii theologicici* című munkájában ennek szellemében nyilatkozik: „[...] solo Bernhardo excepto, qui solus post Augustinum, sicut Augustinus post Apostolos reliquis praeferendus.”¹¹ Arndt tanácsát Gerhard meg is fogadta, mert az MS-ban messze a legtöbbit idézett szerző Szent Bernát.¹² Számos hivatkozás, idézet mutatja jelentős Tauler-recepcióját is, művei több kiadásban és több kötetben megvoltak Gerhard könyvtárában; hivatkozik is rá az MS bevezetőjében. Steiger a manuscriptum feldolgozásával teszi megállapításait az MS végleges, nyomtatott szövegének kialakításáról. Az első kiadás a tavaszi, áprilisi lipcsei vásárra jelent meg, mielőtt Gerhard elfoglalta a heldburgi superintendenciát 1606 augusztus-

---

Leidenschaft in der Frühen Neuzeit, Band 1, hg. Johann Anselm STEIGER, Wiesbaden, Harrassowitz, 2005, 459–486.

⁹ 1995–2000 között volt a Heidelbergi Egyetemen a Johann-Gerhard-Forschungsstelle vezetője, 2001 óta a hamburgi egyetem professzora. Steiger különösen kiemelkedő eredményeket ért el a Gerhard-kutatásban, műveinek kritikai szövegkiadását tette közzé kommentárokkal, jegyzetekkel, de tanulmányok mellett monografikus feldolgozásokat is publikált. *Johann Gerhard. Die Meditationes Sacrae (1606/7): Lateinisch-deutsch*, hg. Johann Anselm STEIGER, Teilband 2., Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2000; STEIGER, *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie*, Band 1, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1997; STEIGER, *Die Meditationes Sacrae im Kontext der Meditationsliteratur des Mittelalters und des 16. Jahrhunderts im Überblick* = STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 657–675.

¹⁰ STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 637.

¹¹ Ernst KOCH, *Die Bernhard-Rezeption im Luthertum des 16. und 17. Jahrhunderts = Bernhard von Clairvaux Rezeption und Wirkung im Mittelalter und in der Neuzeit*, hg. Kaspar ELM, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1994, 334.

¹² Johannes WALLMANN, *Bernhard von Clairvaux und der deutsche Pietismus = Bernhard von Clairvaux Rezeption, i. m.*, 360.

tusában. Művét a halberstadti tanácsnak ajánlotta, amely a művet ünnepélyes levélben köszönte meg, és *hat magyar aranyat* juttatott a szerzőnek. Az MS a legismertebb és leg-sikeresebb protestáns meditációs könyv, 16 nyelven jelent meg több mint 220 kiadás-ban. Ki lehet jelteni teljes joggal, hogy a 17. században és a 18. jelentős részében a leg-olvasottabb kegyességi munka még Arndt hatásának kiszélesedése előtt, de elterjedtsé-gében csak ahhoz fogható.

A meditációirodalom korábbi szerzői voltak Nathan Chytraeus, Petrus Heigius, Polycarp Leyser. Winfried Zeller szerint a 16. század végén jelentkezik a lutheranizmu-son belül egy kegyességi krízis – ennek lennének dokumentumai a meditációk –, amely az orthodoxia kiüresedéséből származna.¹³ A kálvinistáknál is felfedezték a meditáci-ót, így Andreas Hyperius *De sacrae Scripturae lectione ac meditatione quotidiana* című műve 1561-ben jelent meg. Különösen fontos lehetett Gerhard számára Martin Moller Szent Ágostont, Szent Bernátot és Taulert összegező meditációs műve: *Meditationes sanctorum patrum* (1584–1591), ez szövegszerűen bizonyítható. Philipp Kegel laiku-soknak szánta meditációs művét, amely ugyancsak támaszkodott az ágostoni, bernáti és tauleri hagyományra. Az MS műfaji mintát is adott több, utána keletkező mű számá-ra; Gerhard ezek közül többhöz írt bevezetést, ajánlást. Az MS legfontosabb óegyházi és középkori forrásai: Bernát (104 hivatkozás), Ágoston (81), Anselm, Kempis Tamás, Ludovicus Granatensis. Számos kortárs, közel kortárs katolikus, jezsuita meditációs könyv megvolt Gerhard könyvtárában: Didacus Stella, Hieronymus Natalis, Vincenzo Bruno, Fulvius Androtius, Luca Pinelli, de Loyolai Szent Ignác is olvasmánya volt.

Az MS első kiadása előtt Praefatio áll, amely fontos koncepcionális megállapításo-kat tartalmaz. Gondolatmenete a teológiát a gyógyító medicinával állítja párhuzamba, hiszen sokan vannak, akik helyesen így vélekednek. Forrásai között kiemelten említi a misztika szerzőit, akik mintát jelentettek számára.

Ahogyan ugyanis a medicina célja kettős, az egészséget a testben megőrizni, az elveszettet visszanyerni, így a teológia a lélek betegségeit ugyanúgy kétféleképpen felismeri és megmutatja, nemcsak azért, hogy a bűnöktől megszabaduljunk, ha-nem azt is, hogyan őrizzük meg az üdvösséget. Mindkét gyógyítás: a testé és a lé-leké Istentől adatott [...] Így az igazi teológia célja a lelki, belső embernek az új-játeremtése. A teológiának a medicinával való egyesítését a legjobb érvekkel tu-dom összekapcsolni, a teológiát gyakorlati tudománynak ítélem, ennél fogva ke-véssé helyes azt gondolni, akik azt spekulatívnak állítják, amelyben számok van-nak a skolasztikához hasonlóan. Hogyha a teológia gyakorlati tudomány, kivált-képpen a célja nem a pusztá megismerés és az elmés teória, hanem inkább a pra-xis. Ha ezt tudjátok, így boldogok lesztek, ezt mondta a Megváltó a tanítványai-

¹³ Ehhez kapcsolódó további szerzők: Erasmus Sarcerius, Georg Fabricius, Balthasar Straubius, Joachim Münsinger, Michael Haslob, Esaias Prem, Laurentius Span, Matthias Bergius, Georg Regebrand, Adam Rother, Martin Thabor, Johannes Clajus, Melchior Jaeger.

nak. Nem a szavakban, hanem a tettekben érvényesül a mi vallásunknak az ügye. *Ha a keresztény vallásnak a célja és tökéletessége nem a tiszta ismeret, de a praxis, akkor ma nagyon kevés igazi keresztényt találsz!* [...] Mit használ neked a Szentháromságról mély értelműen disputálni, ha nincs benned alázatosság, ha nem tetszel a Szentháromságnak? Ha tudnád a teljes Bibliát és a filozófusok minden szavát, mindez mit használhatna Isten szeretete és kegyelme nélkül? Hogy magamat és másokat kötelességeikre emlékeztessenek, megírtam a szent meditációknak ezt a könyvecskéjét: *Ágostonnak, Bernátnak, Anselmusnak, Taulernek* és másoknak ebben a nemben nyomukat követve, akiknek a szavait ebbe a kézikönyvecskébe sokszor belevegyítettem [...] Nem találsz itt agyafűrt kérdéseket, de a buzgó szent élethez biztatást, nem találsz itt játékos elmésséget, de a belső embernek a lelki gazdagságát, azokat itt nem találod, hogy gyakorold magad a disputálás pontosságában, de hogy az alázatosságnak az útján téged eligazítson. *Mindeközben allegóriákat alkalmazok*, nem azért, hogy mindent allegóriának alakítva javasoljak, de mert az írás módja tanításra és figyelmeztetésre, nem harcra van elrendezve, azokat nem utasítjuk el.¹⁴

¹⁴ „Qui Theologiam Medicinae conferunt, & multi sunt, & rem recte explicare videntur. Ut enim duplex Medicinae finis, sanitatem in corpore humano conservare, eandemque amissam recuperare: Ita Theologia, quod animae morbos, eodem modo duplici agnoscit finem, ostendit namque non solum quomodo a peccatis liberemur, sed etiam quomodo in gratia conservemur. Utraque medicina tam corporis, quam animae, a Deo est. [...] ita quoque verus Theologiae finis est, spiritualis illa interioris hominis regeneratio [...] sufficit instituto meo, quod ex collatione Theologiae cum Medicina, optima ratione colligere possim, Theologiam esse doctrinam practicam, ac proinde minus recte eos sentire, qui speculativam eam esse contendunt, quo in numero sunt quidam ex Scholasticis [...] Quod si Theologia est doctrina practica, utique etiam finis ejus non erit nuda *γνώσις* & subtilis *θεωρία* sed potius praxis. Haec si sciveritis, beati si feceritis, dicit Salvator ad discipulos. Non in verbis, sed in factis res nostrae religionis consistunt [...] Quod si Christianae religionis finis ac perfectio non est nuda *γνώσις*, sed *πράξις* quam paucos hodie invenies vere Christianos! Multum ubique scientia, conscientiae parum: Rectissime quidem sit, quod *ὀρθοδοξία* libris, disputationibus, concionibus, & modis omnibus defenditur, sed & vita professioni Christianae ut respondeat, opera danda [...] Quid prodest tibi alta de Trinitate disputare, si careas humilitate, unde displiceas Trinitati? Si scires tota Biblia & omnium Philosophorum dicta, quid totum prodesset sine caritate Dei & gratia? Scientia sine timore Dei quid importat? Si scirem omnia quae in mundo sunt, & non essem in caritate, quid me juvaret coram Deo? [...] ac me ipsum, & alios officij commonerem, horis succisivis libellum hunc sacrarum meditationum conscripsi: *Augustini, Bernhardi, Anselmi, Tauleri*, & aliorum in hoc genere vestigiis insistsens, quorum dicta huic Enchiridio aliquoties inspergo [...] sacra tracto, quae ornatum Rhetoricorum non admodum desiderant: homilias scribo, non exactas disputationes: rerum quam verborum majorem habere volui curam. Non hic invenias spinosas quaestiones, sed ad vitam sanctam sedulas cohortationes, non hic invenies scurriles facetias, sed *spirituales interioris hominis divitias*, non hic invenies, quod subtilitate disputandi te exerceat, sed quod in humilitatis via te instruat. Allegorias interdum sector, non quod omnia in allegorias transformanda censeam, sed quia scripti genus ad docendum ac monendum, non ad pugnandum directum [...]” *Quinquaginta meditationes sacrae ad veram pietatem excitandam et interiorum hominis profectum promovendum accommodatae*, Thorunii, Schnelboltz, 1625, Epistola Dedicatoria. (Kiemelés tőlem: I. M.)

Az MS szerkezetében a sorrend a bűnök felismerésétől és a bűnbánattól az utolsó ítélet megpillantásáig, a hívőknek az unio mysticával a feltámadásig tart.

A meditáció bibliai meditáció, abból kell kiindulni (lesen und widerlesen). Az ember önmagát meditációs cselekvésével Istenhez emelheti, vagyis Isten nem egy külső lény, hanem a meditációt végző számára belső valóság. Ennek értelmében veszi át Gerhard Kempis Tamástól a meghatározást: „Sancta meditatio pariat in te scientiam, scientia compunctionem, compunctio devotionem, devotio faciat orationem: Magnum bonum pro pace cordis silentium est oris: quanto magis fueris a mundo separatus, tanto magis Deo eris Gratus.”¹⁵ Mert a kegyelem által az ember elnyer egy másik ént, egy másik ént, amelyik Krisztus. Az ember elkezd így önmagával beszélgetni (Selbstgespräch), és ebben az önmagával való beszédben egy másikat nyer meg, tudniillik Krisztust. Az embernek van így egy önmagára irányuló lelki kapcsolata, és tudja, ő aggódik és szomorú: engedje Krisztust önmagához beszélni és a lélek gondozását önmagában szorgalmazni, folytatni. Azaz, amit extra nos alatt értenek. Ez itt így nem jut arra a megállapításra, hogy földi viszonyokból még valahogyan egy transzcendens erő létezne, hanem jut a transzcendens Istenhez, aki a bibliai szóból származik, *tehát leszáll, az embert elragadtatott állapotba juttatja, néki egy második ént, valójában önmagát ajándékozva*, amivel azért az ember ezután isteni és emberi egyszerre: önmagához lelkéről gondoskodva beszél. Az extra nos nem fejez ki mást, mint párbeszédet a mennyei Krisztussal, aki az én létrendeltetésem és a régi Ádám énbennem. A bensőséges kegyesség, a misztika és az allegorikus ábrázolásmód összetartoznak, mert aki Krisztusban elmélyed, az önmagában mélyed el, de ennek felszabadítása és kifejezése a dialogicitás erejével és eszközeivel zajlik. A meditációs-misztikus tett juttat el bennünket a belső elmélyedéshez. (Die meditatív-mystische Akt des *Hineinversenkens*.)¹⁶

Az utóbbi időben a meditáció retorikája külön vizsgálódás tárgyaként jelent meg a kutatásban, amely jól elkülöníthető a prédikációtól. Az imitatio Christi és a compassio törekvése ösztönzi a külső (testi) meghatározottságtól való szabadulást és a befelé fordulás verbális eszközeinek alkalmazását. Mivel a meditáció valójában önmagával való beszélgetés, ez a kommunikációs szerkezet megnöveli a lectio, memoria, ruminatio, exclamatio, optatio és az allegória használatát.¹⁷

¹⁵ STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 682.

¹⁶ „Dennoch aber muß gesagt werden, daß nun bei Gerhard – ähnlich wie bei seinem Lehrer und Seelsorger Johann Arndt – die allegorisch-mystische Auslegung des Hld, viele Motive der Christus-Minne, die mystische Versenkung in Christus, die unio mystica und eine sehr innerlich motivierte Passions-, Blut- und Wunden-Frömmigkeit verstärkt zum Tragen kommen.” STEIGER, *Johann Gerhard (1582–1637): Studien zu Theologie und Frömmigkeit, i. m.*, 58–59.

¹⁷ „Die Praxis der Meditation wird als Akt geistig-körperlicher Aneignung des Textes vorgestellt und mit der Theorie der Allegorese verbunden: In der lectio wird der sensus litteralis dem Magen Gedächtnisses einverliebt, und im allmächtlichen Wiederkäuen der meditatio wird der sensus tropologicus, der moralische Nutzen für den Leser, herausdestilliert [...] Wiederholungsfiguren und Parallellismen dominieren, daneben finden sich rhetorische Fragen und Apostrophen [...]” Günter BUTZER, *Rhetorik der Meditation = Meditation und Erinnerung in der Frühen Neuzeit*, hg. Gerhard KURZ, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht,

A német szakirodalom egy része (Winfried Zeller, Hans-Georg Kemper) szembeállítja a dogmatikust és a lelkipásztort, a meditációíróval a teológust, mondván: a misztika az ortodoxia felbontására, korrekciójára irányuló spirituális fejlemény (die Orthodoxie als Gegnerin der Mystik). Az ortodoxia válságára lenne válasz a kegyességi irodalom felvirágzása, ezt az értelmezést Steiger elutasítja, azt az ortodoxia torzképének, rémképének (Zerrbild, Schreckenbild) tekinti. Ez a koncepció az utóbbi évtizedek német kutatásában kiterjedt polémiát teremtett, sok szerző sok művével, ami gyökeresen átértelmezni kívánja az ortodoxia fogalmát és annak viszonyát a misztika spirituális irányzataihoz, szerzőihez. A polarizált vélemények abból fakadnak, hogy a mai kutatók egy csoportja átveszi azt a konfliktusrendszert, amely saját korában fennállt az ortodoxia–pietizmus, illetve a pietizmus–radikális pietizmus között. Jól példázza ezt Gottfried Arnold saját korában érvényesített heves kritikai szempontjainak mostani aktualizálása.¹⁸ A magyar tudományosság ezeket az eredményeket, a nézőpont változását még alig követte, illetve a pietizmuskutatás némely változata a radikális pietizmus látásmódját és annak ortodoxia-kritikáját érvényesíti, csatlakozva a német kutatás egyik áramlatához.

2.

Johann A. Steiger bibliográfiája alapján fogalmat alkothatunk arról a rendkívüli, összetett hatásról és elterjedtségről, amely Gerhard műveit kísérte. Nyugodtan beszélhe-

---

2000, 59–60. Vö. még STEIGER, *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit, i. m.* (A *Die Allegorie im Dienste der Visualisierung der biblischen Botschaft und die intertestamentarische Heuristik* című fejezet: 123–134.)

¹⁸ A *Doctrina et Pietas* sorozatnak deklarált célja, hogy ezt a tudományelméleti vélekedést korrigálja; így ír erről Steiger a sorozat előszavában: „Der Titel will anzeigen, daß aufgrund interdisziplinärer Forschungen aus dem Bereich der Historischen Theologie, der Literaturgeschichte und der historischen Wissenschaft an die Stelle des alten und unzutreffenden *Zerrbildes von der Orthodoxie* als erstarrter und doktrinaristischer Erscheinung ein angemesseneres Bild treten soll, das das Miteinander von lehrhafter Fundierung der Theologie und ihrer lebendigen Umsetzung in Frömmigkeit, Predigt, Erbauungsliteratur und Seelsorge würdigt. Um dies bewerkstelligen zu können, wird es theologie-, kirchen-, literatur-, sozial-, sowie auslegungsgeschichtlicher Untersuchungen zu den mannigfaltigen Lebensäußerungen der Orthodoxie bedürfen [...] Die Gerhard-Forschung ist letztendlich nicht ganz unschuldig daran, daß es bisher zu keiner *grundsätzlichen Revision des weit verbreiteten Schreckenbildes von der »toten« und »erstarrten« Orthodoxie gekommen ist.* Gottfried Arnolds pietistisch-polemischer Rundumschlag gegen die Orthodoxie, dessen tendenziöse Ausrichtung bereits Ernst Salomo Cyprian als Zeitgenosse hervorgehoben hat, hat das Bild von der toten, kontroverstheologisch und doktrinaristisch-scholastizistisch verbohrteten und in Sachen Frömmigkeit erblindeten Orthodoxie geprägt, August Tholuck hat es auf Hochglanz poliert, Albrecht und Otto Ritschl es gründlich konserviert und Winfried Zeller es mit seiner These von der Frömmigkeitskrise der Orthodoxie zementiert. In jüngster Zeit hat der Germanist Hans-Georg Kemper in seinem Werk »Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit« dieses alte Klischee erneuert“ *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit, i. m.*, 12, 25–26. (Kiemelés tölem: I. M.) – Hasonlóan polemikus hangú Markus MATTHIAS, *Gab es eine Frömmigkeitskrise um 1600? = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum“*, hg. Hans OTTE, Hans SCHNEIDER, Göttingen, V & R Unipress, 2007, 27–43.

tünk európai elterjedtségről, hiszen mind Nyugat-, mind Kelet-Európában az MS fordításainak sokasága látott napvilágot. Az eredeti latin nyelvű művet (1606) már a következő évben németre fordítja Johann Sommer, amelyet majd újabb átültetések követnek a 18–19. században. Fabian Vogel fordítása először 1610-ben jelent meg, Gerhard véleményét és tanácsait követve. Érdekeség, hogy 1623 és 1648 között nincs német kiadása Németországban, az 1648-as fordítója pedig Joseph Wilhelm. Összesen negyvenkilenc edícióját tartják számon a német nyelvű változatnak, latinul negyvenkettőről tudunk. *Verses átköltése* is készült, nyolc változat született: ebből egy latin, a többi német.¹⁹

Ugyancsak különleges csoportot képeznek a *metszetekkel illusztrált kiadások*, először 1665-ben adják ki „mit schönen Sinnbildern geziehret.” (Lásd az 1. és 2. képet.) A könyv 51 rézmetszetet tartalmaz, vagyis nagyjából minden elmélkedéshez járul egy metszet. Az 1669-es kiadás Johann Andreas Gerhard, a szerző fiának előszavával jelent meg. Ebben kifejti, hogy a metszetek szorosan kapcsolódnak képi megfogalmazásukkal a szövegekhez. Ezzel megszületett egy tartósan fennmaradó kiadványtípus (1669, 1675, 1680, 1686, 1694, 1698, 1699, 1708), amely a kegyességi tartalmakat ikonográfiai nyelvezettel vizuális közegbe helyezte át, illetve kiegészítő funkcióként érvényesült a verbális tartalom mellett. (Ez két kiadóhoz köthető, az egyik Jénában, a másik Lipcsében működött.)²⁰

1. kép

2. kép

¹⁹ Az első Burckard Grossmann munkája 1608-ból (Ins Teutsche/ Reimenweise vertiret, und zum Druck verlegt). Valentin Löwe jambikus formában igyekezett átültetni. Simon Karg átköltésével 1620-ban pedig azt akarta bizonyítani, hogy a német nyelv a költészet minden nemére, fajtájára alkalmas. (Ahogy azt Martin Opitz is megfogalmazta *Buch von der Deutschen Poetery* című művében, kevésbé később, 1624-ben.) 1630-ban Tobias Richter alexandrinokban költötte át az MS-t, 1648-ban folytatta a sort Wilhelm Joseph: *Jetzo in Teutsche Poesin und Verse/ Unterschiedener Arten/ übersetzt*. 1687-ben Johann Adolf Rhein átdolgozása készül el: *Samt etlich neuen Christlichen Liedern/ bey diesen Andachten nützlich zu singen*. Egyetlen latin nyelvű átköltésének érdeme pedig Johann Friedrich Lichté, amely 1733-ban jelent meg. 1745-ből származik Jeremias Ketzler evangélikus prédikátor verses átdolgozása: *Aus dem lateinischen Original in deutsche Verse übersetzt*.

²⁰ „Die als »Sinnbilder« bezeichneten Abbildungen sind den einzelnen Meditationen zugeordnet sowie thematisch eng auf dieselben bezogen. Sie setzen sich zum Ziel, die innerliche Meditation durch die Bildbetrachtung zu intensivieren.” STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae*, i. m., 700.

Az illusztrált kiadások közül az 1699-es lipcseit volt módunkban Sárospatakon kézbe venni és tanulmányozni.²¹ Már a címlapon bejelenti, hogy új rézmetszetek készültek a kiadványhoz, vagyis a korábbiakat más díszítette. Minden elmélkedéshez csatolkozik egy metszet, vagyis összesen ötven található a kötetben. Az előszó és ajánlás sajnos semmit nem mond a metszetek készítőiről, de egyéb utalást sem tesz kép és szöveg lehetséges kapcsolatára, összefüggésére. A képek igen színvonalas alkotások, tematikusan gazdag és változatos ábrázolást alkalmaznak, a figuralitás is fontos szerepet játszik kifejező eszközeikben. Mindegyikük valamilyen mértékben az emblematikához tartozik, mivel kép és szöveg többszörösen összetett jelentését alkalmazza. (Erősen kapcsolódik az emblematikához a 10, 12, 35, 36, 38. metszet.) Minden kép két részre osztható: a felső mezőben látható a tondó alakú metszet, amelynek latin és német nyelvű körirata van. Az alsó mezőben pedig latin és német nyelvű inscriptio olvasható, a német a latin nyelvűnek magyarázata, kibővítése, de értelmezésük a képre is vonatkozhat. A tondó alakzatban belül foglal helyet egy szív alakú képmező, amelyben a metszetek meghatározó lát-

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

²¹ *Meditationes Sacrae, ad veram pietatem excitandam, & interioris hujusmodi profectum promovendum accommodatae. Item Exercitium Pietatis quotidianum quadri-partitum. Editio emendatior [...]* Accesserunt de novo figurae aeri incisae, Lipsiae, Sumtu Davidis Fleischeri, 1699. (Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete D. 546.)

ványelemei láthatók.²² A tondó körirata ugyancsak interpretatív kapcsolatban van a képi elemekkel, így többszörösen összetett jelentés képződik.

Viszonylag sok – hét – metszet kapcsolódik a *jegyismisztikához*, annak a gondolatkörnek kifejezői. (Lásd a 3–6. képet.) (13: De spirituali conjugio Christi et animae. Animarum sponsus Jesus, 16: De spirituali piorum refectioe, 17: Insequar hoc signum, testem quod monstrat amoris, 23: De Ecclesiae dignitate. Christi est Ecclesia sponsa, 31: De sui abnegatione, 41: Fundamenta Christianae patientiae, 50: Surge amica mea.)

Mindegyik metszet Jézust és Jézus menyasszonyát ábrázolja, utóbbi változó jelentés-körben értelmezhető: olykor az egyház, legtöbbször azonban a Megváltóhoz fordul, utána vágyakozó, rátaláló lélek jelenik meg. Ikonográfiailag ezt Jézus dicsfényt sugárzó alakja és egy királynői figura jeleníti meg, koronával a fején, uralkodói pompába öltözött. Szinte mindegyik textuálisan és ikonográfiailag is az Énekek énekéhez kapcsolódik, innen a jegyespár és a nász ábrázolásának más és más változata. A 31. különösen figyelemre méltó, és talán képi megoldását tekintve szokatlan is: Jézushoz simul szorosan a koronás női alak, akit az gyöngéden átölelve tart. A tondó szövege: „Seine lincke Hand lieget unter meinen Haupt und sein Rechte hertzet mich hohelied. Sal. 2 v 6 Laeva eius sub capite meo.” A kép alatti szöveg: „Hanc animae requiem quesivi, Christe dedisti? / Manserosi Tecum, Basia dextra dabit. / Bey dir Jesu, hab ich Rast, / Will auch bey dir bleiben. / Deine Rechte mich umbfast, / Nichts soll mich vertreiben.” (Lásd a 7. képet.)

7. kép

Szenikailag különböző jelenetek, figurák ábrázolják a legtöbbször allegorikus jelentésű témát. A kötetben ez a metszetsorozat erőteljes hangsúlyt kap, a verbális jelentés tartalmait vizuális eszközökkel fejezi ki, vagy éppen erősíti fel. Ezekben az esetekben a kép jelentése még erőteljesebben hangsúlyozza, kiemeli a jegyesmisztika jellemzőit, mint a közvetettebb szöveg. Ez meglehetősen nehéz feladat elé állította a metszet készítőjét, hiszen olyan sajátos jelképrendszert kellett teremtenie, amely erősen el-

²² Ebben a vallásos emblematikában igen gyakori volt a szív alakú képmező, vö. Karl-August WIRTH, *Religöse Herzemblematik = Das Herz, 2, Im Umkreis der Kunst*, hg. Ernst BOEHRINGER, Biberach an der Riss, Tomae, 1966, 63–105.

vont tartalmakat közvetít. (Az 1745-ös magyar kiadás illusztrációi ikonográfiailag alig jelenítik meg a Brautmystik jelentésköreit, bár a XV. elmékedéshez csatlakozó metszet ikonográfiája áttételesen erre utal a jegygyűrű és a szárnyas, lángoló szív képevel, inscriptiója közvetlen megidézése a Jézus-szelemnek: „El jegyzett magának draga Völegényem, / Kinek szerelmében van minden reményem, / Ég szívem s fel készült szárnyal igyekezik / Édes öleiben oh mikor érkezik.”)

A XXXIV. meditáció (De studio verae humilitatis. Quid homo? Quid bulla? Nihil sunt.) illusztrációja nagy valószínűséggel az 1745-ös magyar kiadás egyik ikonográfiai forrása, legalábbis ötletadó alapja volt. (A magyar kiadásban ez az első meditációhoz csatlakozik.) Az ember semmiségének buborékhoz való hasonlítása jelenik meg a képi ábrázolásban (amint ez a szövegben is kifejeződik: bulla); balra alul egy ülő gyermek látható, aki egy csövön buborékokat ereget. A szöveges elemek azonban erre csak közvetetten utalnak. A tondó körirata így szól: „Quid superbit terra et cinis. Was erhebt sich doch der doch Staub u. Asche ist.” Az alsó mezőben sincs közvetlen utalás a képi ábrázolás leleményére, a feliratok szövege a következő: „Fac ut perpendam quid sim, post pauca futurum / tempora quidq ego sim: pulvis et umbra, nihil. Hilff Herr Jesu daß ich auch / möge stets betrachten / daß ich sey Staub, Erd, ein Rauch, / drumb mich nicht selbst achten.” (Lásd a 8. képet.) A magyar kiadásban sokkal közvetlenebb utalás van a buborék motívumra a kép inscriptiójában, kép és szöveg szorosabban kapcsolódik, de hangneme is erősen eszkatologikus jellegű. Ezt fejezi ki egy hatalmas – nyilván a poklot jelképező – szörny feje, lángot lövellő szája és a térdelő, buborékot fúvó fiú, akinek bal térdén egy koponya látható: „Gyermeki buborék e Világi élet, / Mérő serpenyővel eljő az Ítélet, / Pokol tüze füstye lesz jutalom bére, / A kinek nem kellett a Válságnak vére.” (Lásd a 9. képet.)

A *Wahres Christentum* illusztrált kiadása is hatalmas karriert futott be, amint azt

8. kép

9. kép

megtudhatjuk Dietmar Peil tanulmányaiból.²³ Ennek bibliográfiája alapján 1800-ig kilencvennyolc illusztrált kiadásról tud a kutatás. Igaz, ebben Gerhard megelőzte Arndtot, mert már 1665-ben napvilágot látott az MS első illusztrált edíciója, Arndt könyve viszont csak 1678-ban indult útjára. Ebben ötvenhat embléma látható: a kép alatt verses inscriptio, felette ugyancsak egy versoros cím, összefoglaló értelmezés. Ez megfelel a reneszánsz gyökerű emblémák hármasszerkezetének. A 17. századra már jelentős teoretikus háttérrel rendelkezik a vallásos emblematika (Herzensembleme), legfontosabb szerzői Georg Philipp Harsdörfer és Johann Michael Dilherr. A nyolcvanas évektől kezdve nemcsak a kiadások szaporodtak, hanem az emblémákat is egyre bonyolultabban variálták, újabb és újabb ikonográfiai megoldásokat alkalmaztak. Elmagyarázzák, hogy a képekkel a testnek és a léleknek is kedveznek, a szemnek és az elmének, léleknek egyaránt szól kép és szöveg, abban egyaránt gyönyörködnek: „Und zwar flugs auff dem Blatt des Sinnbilds, daß die Augen des Leibes und Geistes sich zusammen daran ergötzen.”²⁴ Természetesen egyik fontos kiadványa volt a hallei pietizmusnak az illusztrációkkal ékesített Arndt-mű, így a Weisenhaus is kiadta Francke ösztönzésére és támogatásával, újabb metszetekkel és előszóval. 72 emblémát tartalmazó hallei kiadásáról is tudunk a 18. század közepén. Az ikonográfiai újítás olyan fontos volt a kiadók számára, hogy már a címben bejelentették ezt a tényt: neue Auflage mit Kupfern, neue Auflage mit Figuren, mit neuinventierten Kupfern. Az 1679-es kiadás azért különleges, mert a képek verses inscriptiói Angelus Silesius *Cherubinischer Wandersmann* című kötetéből származnak.

Az újabb és újabb kiadások más és más képeket tartalmaznak, de időről időre megfogalmazzák, hogy a képek a lelki megértés és elmélyítés fontos eszközei, amelyek a lelki épülésnek és a gyönyörködésnek is serkentői. A lelki igazságot velük, azokon keresztül az olvasó annál jobban megragadhatja és elképzeli, olyan benyomást tehetnek rá, hogy a gyógyító tanításra mindig könnyen újra visszaemlékezhet: „Aus noch wichtigern Gründen hat man sich verbunden geachtet, ganz neue Sinnbilder zu dieser neuen Ausgabe erfinden und stechen zu lassen, und sie so einzurichten, damit der Zweck der Erbauung dadurch desto besser befördert werden möge. Zu dem Ende sind sie so eingerichtet worden, damit sie die vorgetragenen geistlichen Wahrheiten dem Leser begreiflicher vorstellen und von denselben einen solchen Eindruck machen mögen, daß er sich der heilsamen Lehren an denselben leicht wiederum erinnern könne.”²⁵ Tehát a kép a kegyesség elmélyítésének és az emlékezésnek, felidézésnek is hatékony eszköze; úgy is nevezik azokat: mit erbaulichen Sinnbildern. Az

²³ Vö. Dietmar PEIL, *Zur Illustrationsgeschichte von Johann Arndts „Vom wahren Christentums“*. Mit einer Bibliographie, Archiv für Geschichte des Buchwesens, 1977, 963–1066. Uő, *Zur „angewandten Emblemik“ in protestantischen Erbauungsbüchern: Dilherr–Arndt–Francisci–Scrifer*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1978.

²⁴ Uo., 973.

²⁵ Uo., 1010.

1721-es hallei kiadás már az *eddig szokásos* metszetekről és képekről beszél előszavában: „Auch sind die in den grossen Octav-Editionen bishero gewöhnliche Sinn-Bilder und Kupfer [...]”²⁶

A 18. század elejétől a *Wahres Christentum* 4. könyve egyre gyakrabban kap fiziko-teologikus magyarázatot, aminek új ikonográfiájú képkiegészítései születnek, ezek lassú távolodást mutatnak az emblematiszta hagyománytól. Az is figyelemre méltó adat, hogy a 18. század elejétől egyre csökken a hagyományos emblémáskönyvek száma német földön, ugyanekkor viszont a kegyességi irodalom – benne az Arndt-kiadványokkal – egyre intenzívebben használja ezt az ikonográfiai hagyományt illusztrált könyveiben, mondhatni, az emblematiszta igazi hatákon spirituális környezete a pietizmusban lehető föl.²⁷

A *Wahres Christentum*nak 98 illusztrált kiadása jelent meg 1800-ig. Azonban nemcsak a képek alakultak korszakról korszakra, követve a képzőművészeti stílusváltásokat, de szövegállománya is módosult olykor. Gyakori az a kiadványtípus, ahol az Arndt-mű mellett Tauler-válogatás olvasható, többször találkozunk Kempis Tamás *De imitatione Christijéne*k részleteivel, sőt egy esetben Paracelsus és Weigel is kiegészítő szerepet kap.

Visszatérve Gerhardra: latinul kiadják többször Angliában, Hollandiában, Franciaországban, a legtöbbször Németországban, de viszonylag gyakori a kétnyelvű kiadás is ezekben az országokban. Sok helyen rövidített, kivonatos kiadásról is tudunk. Ilyen például Vásonyi Márton 1711-es Halleban megjelent kivonata (RMK I, 1784).²⁸

Gerhard műve jelentős szerepet játszott a 17. század teológiai képzésében, Oxfordban és Cambridge-ben is nagyra becsülték, legtöbbször itt adták ki. Reformátusoknál

²⁶ *Uo.*, 1034.

²⁷ „Während die Phasenverschiebung gegenüber der Gesamtbuchproduktion und der Produktion theologischer Werke aufgrund der vergleichsweise geringen Anzahl illustrierter Arndt-Ausgaben erklärt werden könnte, scheint der Unterschied zur Emblemabuchproduktion signifikant zu sein: die Beliebtheit der Arndt-Embleme erreicht ihren Höhepunkt, während die Produktion sonstiger Emblemabücher in Deutschland schon längst »auf dem absteigenden Ast« ist. Diese Divergenz könnte vielleicht mit dem massiven Einfluß des Pietismus um 1730 begründet werden, zählte Arndt doch zu den Lieblingsautoren der Pietisten.” *Uo.*, 1015. – A statisztika számai szerint a legtöbb illusztrált Arndt-kiadás 1731–1740 között jelent meg német kiadóknál, 1770 után lassú csökkenés indul el. 1800 körül nullára csökken a szám, majd csak 1851–1860 között tapasztalható egy, az előzőt messze el nem érő kulminációs szakasz.

²⁸ Gerhard munkájának már 1617-ben készül első svéd fordítása, amit még öt követ. 1619-ben jelenik meg Prágában az első cseh nyelvű átültetés, ezt még kettő követi a 17–18. században. 1611-től folyamatos, a 17–18. században igen erős az angol nyelvű recepció, hiszen huszonkilenc kiadás követi egymást 1860-ig, ezek között találunk egy amerikai is. Meglepően intenzív az izlandi nyelvű recepció: összesen tizenkilencszer jelent meg a szigetországban Gerhard műve. Dánul tizenegyszer adták ki 1614-től a 19. század végéig. 1680-ban kezdődik a finn kiadások sorozata, az utolsó, a tizenötödik 1995-ből való. Svájcban és Franciaországban is kiadják franciául 1623-tól hét alkalommal. Különlegesnek mondható az 1710-ben induló orosz nyelvű kiadások sora, a kilencedik 1876-ban látott napvilágot. Hollandul négyyszer, lengyelül ötször került az olvasók kezébe a 17–19. században. Ugyancsak különlegesnek mondható a két észti kiadás a 19. századból és a két rétoromán, amelyek közül az első már 1686-ban megjelent. (Steiger még olasz, görög és arab nyelvű átültetésekről is tud, bár ezeket – nagy szomorúságára – 2000-es kritikái kiadásáig nem tudta kézbe venni.)

a berni Wilhelm Fabry, a deventeri, majd franekeri Nicolaus Wedelius, Heinrich van Diest, Abraham Scultetus, Otto Werdmüller bizonyítják Gerhard jelentős hatását.

3.

A magyar Gerhard-recepció ehhez a hatalmas méretű német kontextushoz kapcsolódik.²⁹ Ebben a nemzetközi mezőnyben szemlélhetjük a magyar kiadás- és recepció-történetet. Steiger erről is meglehetősen pontos információkkal rendelkezik. Tíz magyar kiadásról tud, első Zólyomi Perinna Boldizsáré 1616-ból, amit Aach (Ács) Mihályé követ 1710-ből. Új fejezetet nyit Inczédy József munkája, ebből az első 1745-ben látott napvilágot *Liliomok völgye* címmel. (Év nélküli kiadása is volt: valószínű, ez is 18. századi.)³⁰ Inczédy fordítása tíz metszetet tartalmaz, ezekről nem tud Steiger bibliográfiája, pedig nyilván jelezte volna ezt a tényt, ahogyan ezt másutt megtette; bizonyára nem autopszia alapján jutott adatai birtokába.³¹ Egyáltalán nem csodálkozhatunk a Gerhard-hatás viszonylag erőteljes hazai érvényesülésén, amely az Arndt-recepciót is meghaladja. 18. századi elterjedtsége pedig a prózai kegyességi műfajok között biztosít neki kiemelt jelentőséget, hiszen 1616-tól hét Gerhard-kiadás látott napvilágot magyarul a 18. század utolsó harmadáig. A kutatás további feladata azt kideríteni, milyen lehetséges ikonográfiai összefüggések voltak a német és magyar kiadások között.³²

E százötven-százhatvan esztendő alatt pedig a nagy protestáns teológiai rendszerek erős változáson mentek keresztül Magyarországon is (ortodoxia, puritánizmus, pietetizmus), ez azonban nem csökkentette a Gerhard-művek elfogadottságát. Kérdéses, az egyes korszakok milyen mértékben igazították saját teológiai jellemzőjükhöz a Gerhard-művekben kifejeződő kegyességi tartalmakat, vagy azok viszonylag változatlanul jelentek meg a sorra kerülő kiadványokban, és nem igazodtak (érdemben nem igazították) a teológiai kontextus éppen aktuális, meghatározó jellemzőihez. Akár a viszonylagos változatlanság, akár a megfelelési-átalakítási kényszer kérdések sorozatát veti fel, a kutatásnak a kegyességi irányzatok és teológiai rendszerek szinkroniját, aszinkroniáját,

²⁹ *Bibliographia Gerhardina 1601–2002: Verzeichnis der Druckschriften Johann Gerhards (1582–1637) sowie ihrer Neuauflagen, Übersetzungen und Bearbeitungen*, bearb. und hg. Johann Anselm STEIGER unter Mitwirkung von Peter FIERS, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2003.

³⁰ A kiadások sorrendben a következők (a cím csaknem mindegyikben azonos, ezért azt nem tüntetem fel, a terjedelmet viszont igen): 1. Szeben, Barth János, 1745, 244; 2. Kolozsvár, Páldi Ny., 1754, 364; 3. Szeben, [s. n.], 1754, 376; 4. [s. l.] Ludvig Jakab, 1764, 352; 5. Az reformáta ekllesián lévőeknek hasznokra ujonnan ki-nyomtatott, Posonyban, Landerer Mihály költségével, 1774, 372; 6. A Reformáta Ekllesián lévőeknek hasznokra, Posony – Pest, Landerer, 1794, 376; 7. Posony – Pest, Landerer, 1804, 372. 1839-es kiadást is emlegetnek könyvtári katalógusok, de még erről nem sikerült meggyőződni.

³¹ STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae*, i. m., 702, 705.

³² Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS GÁBOR, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796*, MKSz, 1995, 143–164; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003, 14, 109.

vagy feszültségét, egyensúlyát kell értelmeznie. Különösen a 18. század vonatkozásában egyelőre erre nehezen tudunk válaszolni, hiszen a kálvinizmuson belül ekkor már erősen hat a teológiai racionalizmus, ésszerű orthodoxia (vernünftige Orthodoxie), fiziko-teologizmus. Különösen az előbbi a kegyességi hagyományok jelentős részét erős kritikával szemlélte; a zajló folyamatnak meghatározó *regionális sajátosságai lehettek*, ezek között az erdélyi környezet markánsan elkülönülni látszik. Inczédy munkája ebbe a környezetbe illeszkedik, sajátosságai onnan magyarázhatók. A 17. század hazai protestáns vallásos irodalmában a doctrina veritatis és a praxis pietatis egyensúlya feltétlenül jellemző. Megfért benne a scientia rerum divinarum és a doctrina Deo bene vivendi. „Az orthodoxia igehirdetése az embert, az egyént csaknem kizárólag a számonkérő Istennel szembesítette, míg a kegyes élet igényét érvényesítő prédikáció és más kegyességi műfajok elsősorban a megváltó Istennel, az új életre szülő Jézus Krisztussal.”³³

A hazai Arndt- és Gerhard-recepcióban fontos szerepet játszott Huszti Szabó István, erről a tevékenységéről nemrégiben Font Zsuzsa értekezett.³⁴ Kolozsváron adta ki 1698-ban Johann Arndt *Paradisgärtlein* című művének fordítását *Keresztyéni jóságos cselekedetekkel teljes Paradicsomkertecske* címmel (RMK I, 1524). Ajánlása szerint „Egy Méltóságos Aszszony akaratójából”, vagyis azt Apafi Mihályné Bethlen Katának ajánlotta. *Az Égre kézen fogva vezető kalauz* című műve már Debrecenben jelent meg 1705-ben, ez a katolikus Giovanni Bona *Manuductio ad coelum* című művének fordítása (RMK I, 1701). A kortársak – vagy az elődök – között számos példát találunk arra, hogy orvosok lesznek meditációk írói, fordítói, kiadói, egyáltalán ennek a kegyességi műfajnak jeles képviselői. Minden bizonnyal a hallei spirituális-intellektuális hatások következménye, hogy Huszti Szabó az itteni pietisták által nagyra becsült és propagált, elődjüknek tekintett Arndt művét adta ki. Font Zsuzsa véleménye szerint Huszti kapcsolatban lehetett radikális pietista körökkel és szerzőkkel, mindez befolyásolhatta fordításainak kiválasztásában és elkészítésében.³⁵ Huszti az Arndt-fordítás végén szereplő Szent Bernát-himnuszt nem fordítja le, viszont szerepelteti Johann Gerhard MS című művének 28. meditációját: *Közönséges kegyes és Istenes életéről való régulák*. (Juhász Levente összevetése szerint ez nem egyezik meg Zólyomi Perinna Boldizsár fordításával, vagyis Huszti készíthette azt is.) Bél Mátyás – némi javítással – újból kiadta 1724-ben

³³ Vö. DIENES Dénes, „Mellyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002, 30, 35.

³⁴ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SzTE, 2001. Külföldi tanulmányai után hazatérve II. Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának lett az udvari orvosa. Pártfogójának bécsi száműzetése után Debrecenben a Kollégium fizikatanára és városi orvos lesz, 1704-ben hadi orvosként csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, diplomáciai feladatokat is ellátott.

³⁵ „De a tapasztalati természettudományok és a vallási megújulásért együtt munkálkodók hallei mintája is Huszti előtt állhatott. Hallei tanára: Friedrich Hoffmann a halberstadti radikális pietista körökkel is jó kapcsolatokat tartott fenn. Bona kardinális írása sem idegen a hallei törekvésektől, itt gyakran adtak ki olyan Arndt kiadványokat, amelyek tartalmaztak válogatást Tauler vagy Kempis Tamás műveiből.” FONT, *i. m.*, 137.

Nürnbergben Huszti Arndt-fordítását.³⁶ Igazat adhatunk Font Zsuzsának: „Huszti Szabó István szándéka esetében tehát inkább az érdeklődés irányultságára érdemes figyelnünk, és első renden arra a mégiscsak feltűnő jelenségre, hogy a magyar nyelvű Arndt-recepció [...] a reformátusok körében kezdődik. Ez beleillik a század végén kezdődő folyamatba, amelynek során a református építő irodalom egyre több felekezeten kívüli szerzőt fogad be [...] Nem éréktelen, hogy ezeket a könyveket önálló elmélkedő szövegeket, imádságokat író főrendű asszonyoknak, Bethlen Katának és Zay Annának ajánlotta. Bizonyosan állíthatjuk, Huszti a korai időszakban Halléban tanuló magyar reformátusok csoportjában azok közé tartozott, akiket a hallei pietizmus által előtérbe állított, személyes – és eredetileg nem intézményes – vallásosság megérintett, s a kevesek közé, akik erre a hatásra irodalmi működéssel válaszoltak.”³⁷

Az elmondottakat azzal egészíthetjük ki, hogy Huszti működése részben a Gerhard-recepció új fejezetét is jelenti, ugyancsak református közegben.³⁸ A szerző spirituális-szellemi arculatát formálhatta az erdélyi környezetben erősen érvényesülő szász pietista értelmiség, aminek izgalmas bizonyítéka, hogy 1709-ben megjelent Nagyszebenben Andreas Teutsch német fordításában és előszavával Kempis Tamás *Imitatio Christije*, az első magyarországi protestáns kiadása: *Nachfolgung Christi*.³⁹ (Megjegyzendő, hogy ekkorra már másfél évszázada – 1531 óta – jelen van a német protestantizmusban Kempis műve.) Johann Arndt 1605-ben átdolgozta az *Imitatio Christit*, de Teutsch *Imitatio*-kiadása nem Arndt szövege, forrásait megnyugtatóan még nem tárta fel a kutatás. 1727-ben és 1733-ban Gottfried Arnold adja ki a *Nachfolgungot* Lipcsében, mindkét esetben – nevének említése nélkül – Teutsch 1709-es fordítását adja közre, vagyis tulajdonképpen Arnold vette át Teutsch szövegét.⁴⁰

³⁶ Amíg a hazai Arndt-kiadások nem tartalmaztak illusztrációkat, Bél Mátyás 1724-es nürnbergi kiadványa hat emblematikus képet közöl. Vö. KNAPP, *i. m.*, 109, a 18. melléklet bemutat innen egy illusztrációt. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ezek az illusztrációk is valamely német Arndt-kiadásból származtak.

³⁷ FONT, *i. m.*, 137.

³⁸ A 18. századi magyar Gerhard-recepciónak még van két fontos kiadványa az 1740-es évekből. 1742-ben jelenteti meg Lipcsében Miskei Ádám evangélikus pap Gerhard-fordítását: *Ama gonoszoknak minden tüzes nyilait meg oltható hitnek páissa, avagy [...] lelki vigasztalásokkal tellyes könyvecske*, Lepizig, 1742. Az erdélyi református recepció kiadványa Makkai Sámuel fordítása, egy évvel a *Liliomok völgye* megjelenése előtt: *Kegyességnek mindennapi gyakorlása: melyl bünökröl való vallástételeket, hála-adásokat, könyörgéseket, és kéréseket foglal magában*, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor által, 1744. Makkai erdélyi volt, Kolozsvárt, majd Oderai Frankfurtban és Utrechtben folytatott tanulmányokat. Hosszabb ideig Széken lelkészkedett. Szinte lehetetlen azt feltételezni, hogy ezekről – különösen az utóbbiról – nem volt tudomása Inczédynek.

³⁹ [THOMAS KEMPIS], *Nachfolgung Christi, Wie man alle Eitelkeit dieser Welt verschmähnen und Christo Jesu folgen solle. Durch den Gottseeligen und Geistreichen Thomam von Kempis geschrieben; Denen Liebhabern und Nachfolgern Christi zu Beförderung eines Christlichen Lebens übersetzt und herausgegeben*, Hermannstadt, Druckts Michael Helzdörffer, 1709 (RMK II, 2392). Ez a kiadvány jól illeszkedik a németországi szemlélethez és gyakorlathoz, amit különösen az Arndt-kiadások követtek sűrűn Tauler és Kempis szövegközlésükkel. Teutsch terjedelmes előszavában megemlékezik még a korábbi magyar nyelvű katolikus Kempis-fordításokról (Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely) is. Vö. FONT, *i. m.*, 97–112.

⁴⁰ FONT, *i. m.*, 100–107. A német pietizmus szerzői közül a 17. század végén Szenci Fekete István fordította magyarra Heinrich Müller (Arndt és Gerhard hatásait is mutató) meditációs könyvét, legújában

4.

1745-ben Szebenben jelent meg Inczédy József fordításában a *Liliomok völgye* című, metszetekkel díszített kötet, amely Gerhard művének református változata. Inczédy József 1709–1734 között az Erdélyi Református Főkonzisztórium jegyzője, 1736-ban nevezték ki ítélőmesterré. 1750-ben bárói rangot kapott, 1718-tól viselte a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgondnoki tisztségét.⁴¹

Kurta József nemrégiben vizsgálta az 1745-ös kiadványt, beillesztve azt a korszak kegyességi irodalmába. Sikerült részben azonosítania a metszetek készítőit, akiknek a neveit – egyiküknek csak a vezetéknevét – azonban csak a legelső kiadásban olvashatjuk, a későbbiek már nem tüntetik fel a neveket: „A kor kegyességi irodalma nem ismerte a felekezeti határokat. A 18. században számos pietista munka jelent meg református kiadásban, természetesen a református hitvallások mércéjéhez igazított formában. Egyike ezeknek a kiadásoknak az 1745-ben, nyomdahely megjelölése nélkül megjelent *Liliomok völgye...* címmel. A tíz kiváló rézmetszettel díszített igényes kivitelezésű könyvet íj. Barth János szebeni nyomdája nyomtatta, aki 1746-ig bérelte a nyomdát, a rézmetszeteket pedig G. Nikolai és Sárdi Sámuel készítette. Az első metszeten tűnik fel G. Nikolai neve: G. Nikolai Sculp[is], Sárdi nevével a hetedik tábla jobb alsó sarkában találkozunk: Delin[eavit] et sculp[is] Sámuel Sárdi, azaz rajzolta és metszette Sárdi Sámuel.⁴² A nyomdahelyet talán azért nem nevezték meg, mert a nyomda privilégium nélkül működött, vagy a cenzori hivatal munkáját kerülték meg a kiadók.”⁴³

---

erről – és a pietista meditációról általában – ír FAJT Anita, *A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órák című fordításának elemzése = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 80–92.

⁴¹ Az Inczédyre vonatkozó adatokat részben Sipos Gábor (Kolozsvár) bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt mondok köszönetet. Vö. még SÍPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000, 61, 91–92, 95. Az eddig ismert források nem számolnak be Inczédy bármely más irodalmi munkájáról, bár azt okkal valószínűsíthetjük. Ugyanígy semmit nem tudunk a Gerhard-fordítás elkészültéről, korabeli recepciójáról.

⁴² Sárdi Sámuel valószínűleg az 1748-tól Nagyszzebenben működő nyomdász-kiadóval azonos. A metszetek jobb felső sarkába írták az elhelyezés lapszámát, vagyis melyik laphoz kell rendelni a képeket. (Középre pedig a sorszámot írták, hogy hányadik metszet a tíz közül.) Ez a módszer azonban csak az első kiadásban érvényesült hibátlanul, a későbbiekben felbillen a sorrend, a korábbi lapszámjelölés és a tényleges elhelyezés nem egyezik meg. Ez az eltérés azért következik be, mert a későbbi kiadások lenyomatják változatlanul a metszeteket (korábbi feliratukkal), azonban megváltozott a nyomtatvány betűtípusa, tördelése, tipográfiaja, így a lapszámozás is erőteljesen elmozdult: a korábbi felirat így zavart okoz az olvasónak. A metszetek többszöri lenyomása egyre romló képminőséget eredményezett, kopott, gyengülő kontúrú képek kerültek a kiadványokba. Azt nem tudjuk, vajon a különböző nyomdák, kiadók hogyan szerezték meg a dúcokat. Az 1774-es pozsonyi kiadás láthatólag felfrissítette a metszeteket, azok jó minőségűek, talán mindegyiket újra is metszették.

⁴³ KURTA József, *A 18. századi építő irodalom egyik erdélyi kiadványa: Johann Gerhard: Liliomok völgye, 1745*, Református Szemle, 2003/1, 89–93. Egy megállapításával azonban nem érthetünk egyet, hiszen az nagyon beszűkíti a pietizmus fogalmát: „Ez a kötet a református kegyességi irodalom egyik sajátos darabja,

Berek Elza-Hajnalka, kolozsvári egyetemi hallgató 2008-as tudományos diákköri dolgozatában foglalkozott a kiadvánnyal. Megállapításai közül számos helytálló és figyelemre méltó, különösen a konkrét szövegvizsgálatok, összehasonlítások eredményesek.⁴⁴ A következőkben ezek közül néhányat felhasználok saját gondolatmenetem számára. Gerhard és Zólyomi kötetének felépítése azonos, a használt latin forrásban ötvenegy meditáció található, Zólyominál is.⁴⁵ Inczédy fordítása viszont ötvenet tartalmaz, mivel a negyvenkilencedik és ötvenedik elmélkedést összevonta. Nála ez a két fejezet az ötödik elmélkedés alatt található meg. Zólyomi megtartotta Gerhard fejezeteinek sorrendjét, Inczédy viszont ezeket az emblémák témája köré csoportosította. Azt még nem tudjuk megállapítani, hogy a képek alatti versek fordítások-e, vagy Inczédy saját szerzeményei, és az emblémák feliratait változtatta-e a csoportosítás miatt. Inczédy említést tesz előszavában az emblémák funkciójára vonatkozóan: „tiz szakaszokra osztván, mindenik előtt egy egy képes példázatban az utánna következő öt Elmélkedésbeli dólgoakat summáson ki-ábrázoltam, rövid strófiátskákkkal ugyan azokat meg-magyaráztam.”

Tehát minden ötödik elmélkedés előtt egy embléma található, ami a következő öt meditáció összegzését adja, így tíz egyenlő részre osztotta művét. Az emblémák után következő elmélkedések jelentősen hozzájárulnak ezek helyes értelmezéséhez. Egy konkrét példa ezt a jelenséget jól szemlélteti. A második kép felirata: *Ihol az Orvos-ság*. Az embléma a következő öt elmélkedést fogja össze: a VI. (*A' Bűnnek igaz meg-esmeréséről. A' Betegnek gyógyulása; Nyavalyája megvallása*), VII. (*Az Penitentia tartás hasznairol. Christus kiáltja Mennyeكبől; Térjetek meg bűnetekből*), VIII. (*A' Könyör-gésnek erejéről. A buzgó Imádság, az Egekig fel hág*), IX. (*A' Penitentzia tartó Ember-*

---

mert az alapjául szolgáló mű keletkezési idejét és körülményeit tekintve még nem pietista, és megjelenésére nézve a fordítást sem tekinthetjük egyértelműen pietista kiadványnak.” *Uo.*, 89.

⁴⁴ BEREK Elza-Hajnalka, „Szent elmélkedésit így magyarázásra / Fel vevé 's fordítá Nemzete hasznára”: Egy elmélkedésgyűjtemény, két magyar fordítás (a XI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia dolgozata), Kolozsvár, 2008. A szerző Gábor Csilla tanítványa. http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/mai_berek.pdf (Letöltés ideje: 2013. szeptember 30.)

⁴⁵ Steiger önálló fejezetben vizsgálta az MS kiadástörténetét: *Zur Entstehungsgeschichte der „Meditationes Sacrae“* = STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 635–656. Ebből kiderül, hogy a kézirat eredetileg ötven elmélkedést tartalmazott, ezt többen véleményezték, Arndt is javasolt változtatást. Az ötvenes számnak kétségkívül volt jelképes jelentése a középkori kegyességi irodalomban (például a Vulgata sorszámozása szerint bűnbánati zoltár az 50.), így a rózsafüzér-imádság és mariológiai könyörgések számos változata követte ezt az elvet, amit viszont különösen intenzíven művelt a megújuló jezsuita kegyesség. (Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *E. S. és a Rózsakoszorú = Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 273–301.) Gerhard végül is úgy döntött, hogy *ötvenegyre emelte a meditációk számát*, a továbbiakban latinul is legtöbbször így jelent meg a mű és fordításai is. Azonban előfordul még több olyan kiadása is, ahol az eredeti ötven meditációt találjuk. A fentiek mellett a változtatás melletti érv volt az is, hogy eredetileg a kárhozatról szolt az 50., utolsó (*De poenarum infernalium aeternitate*) meditáció, a változtatás után pedig az 51. Az Hiveknek feltámadásokról, vagyis az üdvtörténet így vált teljessé. (A német változatok már mindeütt ötvenegy meditációt tartalmaznak.)

nek a Christus szenvedésiből következő vigasztalása Christus Kereszt-viselése; Lelkiünknek megelégedése) és a X. elmékedést (Istennel való megbékélésünkről. A' Christusnak áldozattya; bűneinknek bótánattya). A képen egy forráshoz siető szarvas látható, jobbra elöl egy férfi, akinek a mellén egy vágás van, amelyet elérnek a nap sugarai. (Lásd a 10. képet.) Az emblémához tartozó négysoros vers így szól: „Véres Sebeimnek mérge szivem hattya / Ezt tsak az Igasság Napja gyógyithattya, / Kószal Vizeire sietek mint szarvas, / Ott lész szomjuságom hivesítő Orvos.” (A szöveg egyértelműen utal a 42. zsoltár kezdő strófájára.) Az emblémát követő öt elmékedés a bűn megismeréséről, a penitenciatartás üdvösségéről, a könyörgés erejéről, Jézus vigasztalásáról és Istennel való megbékélésről szól. Bár első látásra az embléma és az utána következő elmékedések nincsenek szoros kapcsolatban egymással, mégis

Véres Sebeimnek mérge szivem hattya
Ezt tsak az Igasság Napja gyógyithattya
Kószal Vizeire sietek mint szarvas,
Ott lész szomjuságom hivesítő Orvos.

10. kép

megfigyelhető, hogy a meditációkban visszaköszön a képek egy-egy eleme. Így például a VI. elmékedésben Jézust erős kószálhoz hasonlítja, melynek hasadékai Krisztus sebei, a belőle kifolyó víz pedig Krisztus vére. Ennek alapján a képen látható forrást úgy is lehet értelmezni, hogy az Krisztus vére, amely eloltja a szarvas szomját, tehát Jézus szenvedései eloltják, behegesztik, semmissé teszik az emberek bűneit. Így ez a kép – a szöveget is figyelembe véve – Krisztus szenvedéseit ábrázolja az emberek bűne miatt, és egyben az emberek váltságát Isten előtt az ítélet napján. A VII. elmékedésben a seb metafora jelenik meg, melyet a „mennyei orvos”-nak kell bekötöznie. Ez is az előző jelentéshez kapcsolódik, miszerint bűneinket Jézus gyógyíthatja meg, gyógyította meg kereszt-halála által. A IX. elmékedésben a seb a bűn metaforájaként jelenik meg. A X. elmékedés összegzi az előbbi négyet, mintegy lezárása ennek a résznek. Megjelenik a „mérő serpenyő”, mely a mű több helyén az utolsó ítélet metaforájaként van jelen. Az emblémák nem kapcsolódnak szorosan az őket követő elmékedésekhez, viszont a hozzájuk tartozó meditációk fő gondolatai megjelennek azok jelképei között, valamint az embléma szimbólumai a meditációkban magyarázatot kapnak, bár csak áttételesen érvényesülve. Az emblémák a lényegi mondanivaló megnyilvánulásai lesznek ez által. Kettős funkció teremődik: vizuálisan és verbálisan ábrázolják a megkonstruált összefüggéseket.⁴⁶ A metszetek ikonográfiája illeszkedik a meditációk allegorikus ábrázolásmódot használó eljárásaihoz, éppen úgy, ahogyan azt megfigyelhettük a német kiadványoknál.

⁴⁶ BEREK, *i. m.*, 8–10.

Zólyomi szövege erősen tagolt (mondathatárok, bekezdések, tagmondatok érvényesülése), ebben Gerhard követője; Inczedy viszont radikális átalakítást végez. Másik formai különbség a hivatkozások jelölésének módjában figyelhető meg. Zólyomi a latin citátumokat dőlt betűvel szedi, Inczedy ezeket teljes egészében kihagyja művéből. Zólyomi a Bibliából származó példázatokot, idézetek helyét pontosan megadja, viszont vannak források, amelyeket nem említ, esetleg csak a szerző nevét tünteti fel. Zólyomi pontosabban hivatkozik forrásaira, hasonlóan jár el, mint Gerhard. Inczedy az egyházatyákat, középkori misztikusokat nem említi, a Bibliából vett részeket sem hivatkozva pontosan. A *Liliomok völgye Aprobatioja* szerint Inczedy ugyan Gerhard művét „Sz. Vallásunkhoz alkalmaztatta”, azonban markáns felekezetiesség alig érzékelhető nála. (Olyat pedig egyáltalán nem találunk, ami szignifikánsan református lenne.)

Az első kiadás approbatióját Deáki József írta, az „Erd. Helv. Conf. szerint Refor. és némelly Aug. Conf. léció Eklésiáknak-is Superintendense.” A Kegyes Olvasóhoz intézett ajánlásában elmondja Inczedy, hogy Gerhard halálának száz esztendőös évfordulójára készítette el munkáját. Az elmélkedések olvasására könnyebben hajolván az ember, e munkát csak olvasásra időtöltésül is előveszi. Midőn ezt elolvassa, olyankor „egy alkalmatossággal imádkozik is, vagy magával feddőzik”. Az elmélkedéseket korábban is gyakran olvassatta, azért, hogy a „gyakor elmondással megszokja a nyelv”. Sok helyen változtatott az eredeti szövegen (bár azt nem mondja meg, hogy ez alatt mi értendő, ifj. Ács Mihály fordítása, esetleg a latin, esetleg a német MS):

Ezekre nézve el-végzém ottan magamban, hogy a' midőn én-is gyarló életemnek 55. esztendeit bé-töltöttem, e' munkátskát közönségessé tegyem; ujabban azért meg-visgáltam, sok helyeken változtattam, hol ki-hagytam, hol pótoltam, a' bé-fejező szókat az egymással való meg-egyezésre szabogattam, végre tíz szakaszokra osztván, mindenik előtt egy egy képes példázatban az utánna következő öt Elmélkedésbéli dolgokat summásan ki-ábrázoltam, rövid strófátskákkal ugyan azokat meg-magyaráztam és e kellemetes formában nyomtatni adtam.

A kötet ötven elmélkedést tartalmaz, legtöbbször meg szólította a „Hű Lélek”, vagy „Buzgó Lélek”. Megmaradtak Gerhard művének súlypontjai, így a jegyesmisztika sok elmélkedésnek meghatározója tartalmilag, de formailag is. Különösen a *Lelkünknek a Krisztussal való egyesüléséről*, *A Jésus nevének édességéről*, *Istennek az egekben látásáról*, *A kegyes életnek sinór mértéke* címűek mutatják gazdagon ezeket a jellemzőket. Ezek a fejezetek bizonyítják Dienes Dénes megállapítását: „[...] a református pietizmus szellemében született áhítatos- és imakönyvek tulajdonképpen Isten-szeretetet munkáltak. Az *Amor Dei intellectualis* eszközei voltak, sajátos Krisztus-misztikát alakítottak ki, amely a 18. században érte el a tetőfokot a magyar református kegyességben.”⁴⁷ Már az ajánlásban hangoztatja Inczedy a belső imádkozás nagyobb értékét a sűrűn elmondott, külső imádságokkal szemben:

⁴⁷ DIENES, *i. m.*, 39.

[...] eszembe vöm, hogy mivel a' hét napi könyörgéseket, vagy azért, hogy a' gyakor el-mondással meg-szokja a' nyelv, vagy hogy minden Embernek különös szükségéhez s inyéhez nem alkalmaztathatnak, a' testiség terhe alatt raboskodó Ember hamar meg szokta unni, a' gyakor imádkozástól annál inkább irtózik, de az ilyen Elmékedéseknek olvasására könnyebben hajolván [...] meg tsallya a' rest és vakmerő Testet [...].

Az egész kötetben meghatározóan érvényesül a misztika nyelvhasználata, tropológiája, antropológiai látásmódja: szinte mindenütt jelen van, bár bizonyos témakörök sűrítettebb formában érvényesítek:

[...] le-hajtotta az én Jésusom a' Kereszt-fán fejét tsókolásra, ki-terjesztette karja-it magához kaptsolásra, meg-nyitotta kezeit az adakozásra, meg-szaggatta oldalát buzgó szeretettel égő szívébe való láthatásra, fel-emeltetett a' földről minden sziveket maga után vonásra: az ő sebei fájdalommal valának tellyesek, de szeretettel kegyesek, azon sebeknek meg-nyílása, a' meg-sebhezt Léleknek gyógyulása, bizony bőséges ő nála a' meg-váltás, mert drága vérnek nem tsak tseppjeit hullatta, hanem annak bőséges folyamát öt forrásból ontotta [...].⁴⁸

A misztika egyik gyakori dilemmája is megjelenik, a kimondhatóság lehetősége, az emberi nyelv határainak felismerése, ahogyan Szent Bernát fogalmazott: „[...] lingua non potest exprimere.” „Az ő Testének valósággal vagyunk tagjai, élünk ő benne, s mi is vagyunk néki lakó hajlékjai: ez mélységes titoknak örvényibe el-merülni kíván lelkem; *de azon jóságnak ki-beszélésire elégséges szó nem adatott nékem [...]*”.⁴⁹

A meditáció teológiai, antropológiai jelentősége bontakozik ki a 37. elmékedésben, amely az önismeret révén az istenismeretnek is kognitív eszköze és terepe, de a kegyességre indításnak is instrumentuma, műfaja: lelki és nyelvi vehiculuma a világtól való elfordulásnak és önmaga belső távlatainak. Ez ugyan nem deklarálja kegyesség és teológiai rendszer feszültségét vagy konfliktusát, az egész kötet azonban érezhetően a kegyességre helyezi a nyomatótkot. (Ez a feszültség természetesen más tartalmú volt Gerhard műve keletkezésének időszakában és Inczédy József fordításának idején. A modellnek az adja a különlegességét, hogy egyazon mű kontextusa erősen változik ugyan százötven év alatt, de mégis alkalmas kegyességi tartalmak hordozására.)

[...] a' Szent elmékedések gerjessenek benned tudományt és böltességet, a' böltesség magad meg-esmérését és töredelmességet: a' töredelmesség kegyességet, buzgóságot; a' buzgóság szüntelen esedező imádságot: mentől inkább el-vonhatod azért magadat a' Világtól, s testiségtől, annál több kedvességet remélhetsz az Isteni Felségtől: de valamint mindeneket az Istentől kell kérned; ugy va-

⁴⁸ *Liliomok völgye* (itt és a továbbiakban mindig az 1754-es kolozsvári kiadásból idézek), 83–84.

⁴⁹ *Uo.*, 145–146. (Kiemelés tőlem: I. M.)

lamit az Istennek vissza kell mérned: nints ott a' szeretetnek bőséges ki-folyása, a' hol nintsen annak vissza is fordulása [...].⁵⁰

Teológiai fogalomrendszer ellentéteinek erősen retorizált, poétizált kifejtésére találunk példát a IX. elmélkedés (*A' Penitentzia tartó Embernek a' Kristus szenvedésiből következő vigasztalása*) részletében, amely a bűn és megváltás feszültségét, dinamikáját jeleníti meg:

[...] nagy az én bóldogtalan Lelkemnek undoksága, de nagyobb az ő tisztasága, mert a' mennyivel nagyobb az Isten Felsége az Embernél, annyival alább való az én gonoszságom az ő érdeménél, valami vagyok, övé vagyok a teremtés szerint, viszont övé lések a' meg-váltás szerint: a' ki tselekedte bennem, hogy kérjem, tselekszi azt is, hogy el-nyerjem, a' ki adta, hogy meg-keressem, adja azt is, hogy meg-lelhessem, tanított, hogy zörgessek, meg-nyitja a' zörgetőnek, parantsollya, hogy reménykedjem, jelen lesz a reménykedőnek, tőle van az én buzgó kívánságom, tőle léssen annak el is vétele, tőle jött az én akaratom, el jó tőle annak végbe is vitele. Sz. Isten igaz Bíró nem szaladok hát haragodnak Ortzája előtt, kinek jelen vóltod mindenedet bé-töltött: hiszem ha az Égbe mennék-is előled, ott van Királyi széked; ha pokolra le-szállok, ott van büntető kezed: ha az hajnal szárnyait vévén, a' Tengereknek utolsó határra repülnék, ott-is kezedbe kerülnék: mert az egész Föld és Tenger a' te kezed munkája, uralkodik azokon Királyságod páltzája: de a' Jésus egyedül elégséges menedékem, az ő mély sebeiben léssen bátor rejtekem [...].⁵¹

A *Herzenseinkehr* (a szívnek magába szállása) programja valósul meg szinte a könyörgésnek módjáról szóló elmélkedésben, amely a lélek világtól elforduló buzgalmát fejezi ki nagy nyelvi erővel, gazdag tropológiával és rímeléssel. Külön hangsúlyt kap a könyörgés füllel hallható és csak lélekkel „hallható” különbsége, amely az imádság intim, individuális jeletőségét hangoztatja.

Buzgó légyen a könyörgés, s Isten eleibe úgy juthatsz, mert hogy hallgatná meg ő azt, a mire te magad is nem hallgatsz; hogy vehetné azt az Isten szívére, a mi csak szádban zeng, szivednek nincs benne híre, midőn imádkozni akarsz, menj bé a' te ágyas házodba, és bé-zárván ajtait, rejtezzél abba; illy ágyas háznak tartsad szívedet, és ha valósággal akarsz könyörögni, zárjad oda Lelkedet, és tedd bé minden ajtait, az-az rekezd-ki onnat minden külső érzékenységedet, s minden világi dolgokról való elmélkedésedet, nem a szó hat fel Isten eleiben, hanem a szívnek tökéletes töredelme, *nem a zengő nyelv, hanem a buzgó esedezésbe elmerült elme, élesebbnek kell ennek lenni a te szád harangjánál, s hathatósabbnak akármely kiáltásnak is harangjánál.* Krisztust vegyed szivednek hajlékában [...] járásodban, ül-

⁵⁰ Uo., 243–244.

⁵¹ Uo., 62–63.

sedben, társaságban, fekvésedben, munkáidban, pihenésedben, minden igyekezetedben, az Isten forogjon elmédben, ötlet ottan ottan sohajtsad, fejedet kebelibe hajtsad, nem kívánja Isten szüntelen a' hallató szóval való imádkozást, mert ő maga a szentek szíviben tart lakozást; meg-tud azért és meg-hall minden szívbeli sóhajtozást: nem kívánja a' hosszú és sok beszédből álló könyörgést, mert meg-ért minden elmélkedést: és kedvesebb gyakran a' szívnek tsak egy nyögése is, melyet a' hű Lélek gerjesztett és füstölgő áldozat gyanánt Isten eleibe vezetett: mint-sem a' hosszú könyörgés, melly a nyelvet futtatja, a' szív pedig mint néma, azt nem kormányozhatja. Minden imádságod alázatos légyen, hogy reménységet ne a' te érdemedtől, hanem az Isten kegyelmétől végyen: kárhozatos imádság az, a' melly fundáltatik az emberi méltóságban, ha vérrel tsepegne is szived a' nagy buzgóságban: senki sem lehet kedves Istennél a' Kristus szerelmén kül, senki igazán nem-is könyörög a' Kristus elég tévő érdeme nélkül [...].⁵²

Néhány elmélkedés ugyan liturgikus vonatkozású, vagy alapvető hitelveket érintő (Például *Az Űri vacsorának titkairól*, *A Krisztus teste vételeinek hasznairól*, *Az anyaszentegyháznak méltóságáról*, *Az igaz hitnek természetiről*), azonban feltűnően mellőz minden konfesszionális megállapítást. Gerhard művében sem számottevő ennek az érvényesülése, Inczedy József még tovább gyengítette a konkrét felekezeti töltetet. Az utolsó ítéletről és a pokolról szóló elmélkedés hasonlóképpen alapvetően Inczedy leleménye, amely a négy végső dolog irányába tágítja látomásos stílusban az eredeti alapszöveget. Az eszkatologikus téma az idő (tempus) és örökkévalóság (aeternitas) összetartozását, különbségeit magyarázza, a barokk tanulságait felhasználva.

A XLVI. elmélkedés, *A' Léleknek igaz nyugodalmáról* Inczedy korának dilemmáit szólaltatja meg:

[...] mert a' melly Lélek egyedül az Istenben nyugoszik, ennek belső vigasztalása soha abban meg nem aluszik, a' földi életnek keresztei akár mint sanyargatják, de az ő nyugvásában soha meg nem háborithatják [...] nem keresi a' testnek bujaságát, mert érzi a' Sz. Lélek nyájasságát [...] nem gyönyörködik a' földi kintsekben: mert el-téteztett kintse vagy az Egekben: a' haláltól soha se fél, mert az Istenben mindenkör él: a Világi böltselkedés után nem sokat jár, mert valóságos böltsséget az Isten Lelkétől vár: *nem hajt az Égnek viszontagságira, tűznek viznek harsogásira, tsillagzások planéták jelentésére, Nap és Hold setétülésére*: mert nyugszik bátran a' Természet Urában s erős hittel tsendeszen él Jésusa őltalmában: nem ejtheti meg e' Világ tsalárd hitegetése: mert édesebb néki a' Jépus ölelgetése [...].⁵³

⁵² VIII. Elmélkedés, *A' Könyörgésnek erejéről*. Uo., 57–58.

⁵³ Uo., 318–319. (Kiemelés tőlem: I. M.) Ehhez hasonló a *Közel valóink halálokban vigasztalása* című L. elmélkedés kijelentése: „[...] vagy hatalmasabbé a' Természet az Istennél [...]” Uo., 345.

Nem kétséges, hogy a kiemelt sorokban a fordító saját álláspontját jelenítette meg, hiszen annak nyoma sincs az eredeti Gerhard-szövegben. Vagyis nem hallgat azokra a tudományos véleményekre, amelyek a természettudományok (csillagászat) magyarázatait helyettesítik be az üdvösség fogalmainak értelmezésébe: márpedig ez a látásmód a 18. században egyre erőteljesebben jelentkezik. Vagyis Inczedy saját korának dilemmáit szóltatja meg: itt a fordításban kitapintható a kegyességi szempont és a korszak teológiai gondolkodásának feszültsége. Utóbbi a teológiai racionalizmus vagy fiziko-teologizmus formájában jelentkezik. (Igaz, a fiziko-teologizmus számos változata a hitvédelemnek is fontos érvrendszerét képviselte, Inczedy abban inkább a kockázatot látta.)

A XLVIII. elmélkedés: *Istennek az Egekben látásáról*. Rajongó látomás, zsoltáros költőiség jellemzi hangvételt, tulajdonképpen a visio beatifica (Istennek üdvözítő látása) adja fő témáját, erősen retorizált és poétizált szöveget teremt a fordító-szerző, amelyben nagyon tudatosan és artistikusan működteti a retorikai eljárásokat (például gradatio, climax, amplificatio). Megjelenik a misztika szemlélete is: a praesentia Dei élménye válik valósággá.

Uram Jézus mikor léssen, hogy én te hozzád mehessek, mikor jön el a boldog óra, hogy szined előtt meg-jeljenhessek: miképpen az el-fáradt szarvas a' vizek forrásira kívánczik, úgy az én lelkem is hozzád ohajtozik: Oh igaz és tökéletes öröm, Oh minden örömök felett való öröm: a' melly meg-halad és meg-győz minden örömet, a' melly nélkül nem is talállok örömet: mikor akarsz engemet magadba bé-venned, hogy láthassam az élő Istent, a' ki lakozik te benned: Uram megtöltesz engemet vigassággal, midőn a' te szinedet szüntelen láthatom, és a' te jobb kezedből folyó véghetetlen gyönyörűségekkel tápláltatom, és vidámságnak folyamival meg-részegitesz [...] az Istent látni e' Világnak minden örömét felül mullja; a' Kristussal élni, ötet látni és hallani sziveinknek minden kívánságát meg-dullja. Oh szerelmes Jézus, Lelkem drága Jegyesse, mikor érem, hogy jobb kezed bujdosó Mátkáját Királyi ágyas-házadba vezesse. Oh boldog óra, mert nem lesz tovább sem inség sem szükség, nagyobb boldogságot annál nem gondolhatni, s nem is várhatni, mert meg-nyugszom az Istenben, ő lesz nékem is minden mindenben, látunk minden szépség felett való szépséget, kóstolunk a' méznél drágább édességet, hallunk tziteráknál kedvesebb éneklési szózatot, érzünk áloes és balsamomnál vidámítóbb illatot [...] Te lésszes oh Isten egyedül világosság, kinek világánál tégedet magadat meg-látunk mint tiszta világosságot, és a Te ortzád fényességiben meg esmérünk minden valóságot: *téged pedig nem tsak szemléliünk, hanem te veled élünk, nem tsak élünk, hanem ditsérünk és áldunk, nem tsak áldunk, hanem veled együtt vigadunk, nem tsak vigadunk, hanem az Angyalokhoz hasonló méltóságot vészünk, nem tsak az Angyalokhoz, hanem az Istenhez hasonlókká leszünk [...]* Minthogy az örök életnek sorsosivá tétetünk, nem lesz többé haláltól való félelem, el-nyelte a halált a győzedelem [...] azt a' tökéletes boldogságot semmi bá-

nat meg nem háborítja, azt a boldog életet semmi munka meg nem sullyosítja, ott a szeretet meg nem hül, az öröm is nem kissébbül, nyögés nem hallatik, jaj-szó nem mondatik, a kedvetlenségnek nem lesz helye, mert vigasságnak műhelye: léssen ott állandó bizodalom, bizonyos lesz a nyugalom, nyugodalmas gyönyörűség, gyönyörködő ditsósság, ditsóséges boldogság, boldog örökké valóság, a hármias Sz. személységnek, és a hárombéli egységnek, az egységben Istenségnek: örökké való látása, örömmel való imádása.⁵⁴ [Lásd a 11. képet.]

Ennek az eszkatologikus tárgyának ilyen terjedelmű kifejtése a 18. század protestáns prózai kegyességi irodalmában egyre ritkábbá válik, erőteljes költői párhuzama idézhető Szőnyi Benjáminnak a század harmadik harmadában született műveiben.⁵⁵

Hasonló szemléletű a XXXVIII. elmélkedés *Az egy Istennek buzgó szeretetiről*, amelynek központi gondolata az istenismeret és istenszeretet kérdésköre. Az egyházatyák óta kutatott dilemma ez, amelynek a súlya például Duns Scotusnál központi szerepű volt, majd gyakran találkozunk vele a misztika különböző szerzőinél. Isten szeretete tökéletesebb Isten ismerésénél, az Istennel való egyesülés nem az értelmi szemlélet, hanem a szeretet által valósul meg, melyben az ismeret is legmagasabb fokra emelkedik; a misztika képviselői (Eckhardt, Tauler, Suso, Szent Bernát) ezt szinte kivétel nélkül behatóan tanulmányozták.⁵⁶ Gerhard elmélkedése itt Szent Bernátra támaszkodik (ezt mutatja a forrás megjelölése a lap alján, amit Inczedy elhagy, de a gondolatmenet alapvető elemeit felhasználja). Az istenismeret és istenszeretet evilági és túlvilági változatait mutatja be és jellemzi.

[...] az Isten a ki a leg job jó, maga is csupa szeretet, és a mint minket buzgó szeretettel szeret, úgy tőlünk-is nem kíván szeretetnél mélyebb esméretet, mitől van pedig, hogy ez életben az Istent elégségesképen nem szerethettyük, azért mert

11. kép

⁵⁴ Uo., 334–336. (Kiemelés tőlem: I. M.)

⁵⁵ Vö. IMRE Mihály, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámin öregkori műve (Istennek trombitája, 1790–1791) = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád – Tiszáninneni Református Kiadó, 2012, 393–432. Tanulmányos volt ebből a szempontból a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2013. április 5–6-án rendezett *Menny és pokol a barokk kori ember életében: a mindennapoktól a műalkotásokig* c. konferencia, amely számos hasonló kérdést vetett fel az ott elhangzott előadásokban. Különösen Hubert Ildikó, Petróczi Éva, Bretz Annamária, Voigt Vilmos és Szigeti Jenő előadásai mutattak párhuzamokat, egyben megerősítették azt a véleményt, hogy az eszkatologikus témák sokkal gyakoribbak katolikus közegekben, mint a protestánsoknál.

⁵⁶ Vö. SIMON József, *Létre nyílt lehetőség: ismeretelmélet és metafizika Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus filozófiájában*, Bp., L'Harmattan, 2012.

szívünket a' mulandók után felettébb vettyük: s midőn a' Lelki dolgokról is elmélkedünk, nem annyira az ő szeretetire mint az el-rejtett titkoknak vizsgálására törekedünk: holott az Isten esmérati nékünk az életben tsak rész szerint adatott, annak tellyessége a' jövendő bódlog életre hagyatott: sőt a' következő életben is azért lészünk inkább bódlogok, hogy az Istent ott tökéletesen szerettyük, és a' mellett valóságát is tökéletesen meg-esmérhettyük, így hát nem remélheti senki, hogy elégségesképen szerethesse az Istent még jövendőben is a' Menny-Országban, hanem kezdi szeretni minden erejéből itt-is e' földi szarándokságban, mert az Isten Országának az ember szívében e' földön kell kezdődni, külömben nem lehet annak az Egekben is tökéletességre vergődni [...] a' minémű a' te szereteted, magad is olyan vagy, mert a' szeretet mindenedet a' maga formájára változtattya, és a' szeretet olly erős kötél, hogy a' szerető személlynek azzal a' mit szeret, léssen egy állattya [...] miképen egyesülhet ma is a' Teremtő Isten, a' tőle véghetetlenül külömböző teremtett Lélekkel, egyedül a' kettőnek egymáshoz való szeretetekkel [...], de ha az Istent és a' Lelkieket szereted, Lelki léssesz, s az Istent is magadévá teheted: az Isten szeretése az Egekbe vivő Illyés szekere; a Léleknek meg-elegítő kenyere: az elmének is olly erőssége, melly meg-rontya a' Sátánt s meg-tapodgya a' Világot, bé-zárja a' poklot, s meg-nyitja a' Mennysországot [...].⁵⁷

Az eddigi szakirodalom csak futólag említi Inczédy fordításának egy jellemzőjét, amelyet az előszóban pedig maga a szerző erősít meg: „a' bé-fejező szókat az egymással való meg-egyezésre szabogattam”. Egyetlen kivétel Trócsányi Zoltán, aki rövid tanulmányában a mű kegyességi, történeti jellemzőit alig érintette, viszont annál inkább szólt a könyv rimes prózai jellemzőiről és a metszetekről, e kettő összetartozásáról. „Amint az ajánlásból kiderül, Inczédi [sic!] József egészen különös stilisztikai játékot űzött a Liliomok völgyével, oly stilisztikai játékot, amely a magyar irodalomban előtte is, utánna [sic!] is szokatlan volt: makámát írt, ami az araboknál, törököknél, perzsáknál divatos forma volt ugyan, de csak tréfás hangulatú írásokban, anekdotákban, viccekben, – komoly hangulatú művekben azonban soha. Badi' al-Zamán al-Hamadáni arab író, az első makáma-sorozat szerkesztője (meghalt 1008-ban), de azóta más sem igen gondolta volna, hogy ez a korcs műfaj, a rimes [sic!] próza, összeegyeztethető áhítatos mű hangulatával [...] A Liliomok völgye elejétől végig makáma. Egy minden áron ujat [sic!] akaró, mesterkedő barokk írónak új formában való próbálkozása [...] A kor, amelyben élt, a keresett cifra-ság, cikornyázás, mindent díszítés kora volt. A Liliomok völgyének magyar átdolgozója, kora ízlésének megfelelően szintén akart valami új, meglepő cifrázatot s könyvének, prózai művének a stílusát cifrázta fel – rímekkel, áhítata, protestáns alázata nem védte meg a világi hiúságtól; – barokk ember volt, – aki szaporítani akarta a cikornyát, a cifrázatot könyvének épületén. Egy másik eszköze a közfigyelem felkeltésének az volt, hogy könyvét [...] »melyben a földi gyönyörűségekhez szokott ember talál ugyan legalább is kényeske-

⁵⁷ *Liliomok völgye, i. m.*, 252–254. (Kiemelés tőlem)

dő lépéseit sértegető tövisekre, de azonnal akad sebeit meg is gyógyítható drága, hasznos füvekre«, amely tehát vigasztaló könyvecske, – szimbolikus metszetekkel illusztrálta [...] A Liliomok völgye jellegzetes protestáns barokk-könyv. Keresettség, cifrázkodási törekvése, barokk ízlése megnyilvánul mind a szöveg stílusában, mind illusztrációiban. Külön nevezetessége, hogy a makámát, a rímes prózát magyar átdolgozója alkalmazta nálunk először, mégpedig – ami egészen szokatlan – komoly, vallási tárgyú, áhitatos [sic!] elmélkedésben.⁵⁸ Ez pedig valóban azt jelenti, hogy a szerző egészen különleges, furcsa, párját ritkító szöveget hozott létre eljárásával. Ugyanis az ötven elmélkedés több mint kétszáz lapos szövegében végig, maradéktalanul érvényesíti a szerző a rímes próza sajátosságait. Trócsányi némi nehezteléssel és iróniával beszél erről a szerzői igyekezetről és eredményéről, nem is illeszti azt kellőképpen valamely összetettebb kontextusba, beéri a barokk általános emlegetésével. Későbbi verstani szakirodalmunk, elméleti műveink sem tartják számon Inczedy könyvét, holott bizonyosan a legterjedelmesebb rímes prózai műveink közé tartozik (ha ugyan nem a legterjedelmesebb).⁵⁹

A rímes próza az egész kötetben következetesen érvényesül, a rímek viszonylag sűrűn helyezkednek el a szövegben; néhol válik csak ritkábbá: ekkor is legfeljebb nyolc-tíz szó távolságában történik meg a rímek ismétlődése. Az átlag azonban ennél sokkal sűrűbb rímeléssel működött, néhol különösen gazdagon használja Inczedy ezt az akusztikai, ritmikai eszközt. A bemutatott szemelvények meggyőzően mutatják, hogy milyen gazdag ritmikai és hangzásvilágot hoz létre ez az alkotói eljárás. (A rím sokszor következik az azonos szintaktikai helyzetben lévő mondatrészek morfémainak hasonlóságából, azonban a legigényesebbek bonyolultabb összecsengést valósítanak meg. Számos esetben megfigyelhető a rímelő sorok esetében a szabályos, azonos szótagszámra való törekvés.)

Különösen feltűnő Inczedy szövegalkotásában a *mondatszerkezetek radikális átalkítása*. Gerhard nyomán Zólyomi Perinna Boldizsár és Ács Mihály is nagyjából azonos módon tagolta a szöveget: ez a legtöbb esetben áttekinthető, arányos szövegegységeket teremtett. Inczedy óriásmondatok tömegét hozza létre, gyakran találunk közöttük húsz-harminc tagmondatot összezsúfoló szövegfolyamat is! Ebben az erősen kitágított szövegtérben a szerzőnek sokféle modulációs eljárást kell alkalmazni, hogy elkerülje a redundanciák sorozatát; ezek az eljárások lehetnek szöveggrammatikai, retorikai jellegűek. Sokszor él a tropológia eszközeivel, ezek jelentős mértékben bibliai eredetűek, és még sűrűn érvényesítik a quatuor sensus szöveghermeneutikai alapelvét; ugyanakkor gyakran használ alakzatokat, amelyek együtt zsúfolt, bonyolult képi szerkezete-

⁵⁸ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Egy illusztrált protestáns barokk könyv: Az első magyar makáma* = T. Z., *A történelem árnyékában*, Bp., Hungária Kiadó, 1936, 99–104.

⁵⁹ Legújabbban Szabó Ferenc érzékelt Pázmány Péter fordításában a rímes próza érvényesülését, bár az nem éri el az Inczedy-műben tapasztalt gyakoriságot és következetességet. SZABÓ Ferenc S. J., *Szempontok a jezsuita lelkiség történetéhez: A devotio moderna és az Imitatio Christi (Kempis) hatása Szent Ignácra (Lelkigyakorlatok) és a jezsuita lelkiségre = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 128–137.

ket konstruálnak a barokk szövegalkotó módszereit követve. (Jól példázza ezt a XXX. elmélkedés *Az Anyaszentegyháznak méltóságáról*, amely az egyház Anya, Szűz, Jegyes és a Navis Ecclesiae bonyolult jelentését egyesítve szólaltatja meg.)⁶⁰ Nem riad vissza még a *conpetto* meglepő és meghökkentő, csodálatot kiváltó (*admirabilis*) effektusaitól sem.⁶¹ Terjedelmes kompozíció a keresztségről szóló meditáció (XXI. Elmélkedés *A' Sz. Keresztségnek hasznairól*), amely a teológiai jelentésköröket összetett tropológiával, retorikával fejezi ki. A keresztség vize felidézi a vízözönt, ószövetségi párhuzamokat, majd az újszövetségi jelentés bontakozik ki allegorikus, tropologikus és anagogiás értelmezéssel; erős allegorézissel, rendkívül képszerűen. Így lesz az új lelki özönvíz, az újjá- születés új bárkájával.

Inczédy, igyekezete ellenére, sokszor nehezen tudja elkerülni a párhuzamos szerkezeteket, az *amplificatio* szövegsarjasztásait, azonban bravúros retorikai tudatossággal használ másutt antitetikus szerkezeteket, *chiasmus*okat. Az így létrehozott szövegalkotás nem tűri el bármely forrás-minta megjelölését, vagy a rájuk való utalást, azok beolvadnak az egységesítő akarattal teremtett műbe. Széttétekintve a magyar irodalomban, egyedülállóan kivételesnek lehet mondani Inczédy József művét. Vagyis azt feltételez-

⁶⁰ „Az Eklésia az-az Asszony, ki a' Napba öltözött, mert a Krisztus igazságába rejtezett: a hódat lábai alá tette, mert a' Világnak szemfényvesztő változásit meg-vetette, környülette Tsillagoknak sokasága, melly az Apostoli tudománynak tisztasága. Visgáld meg hű Lélek ez Anyaszentegyháznak ditsőséget, s hirdesd örök hallá-adással az Istennek nagy kegyelmességét: nagyok az Istennek jó téteményi az ő háza kebeliben, de mégsem ötlenek azok mindennek szívében: bé-zároltatott kert ő, és bé-petséltetett kút-fő, nem tudja senki e' kertet, melly szép légyen, ha tsak abba bé nem mégyen, nem tudja e' kút főnek drága ízét, a' ki nem kóstollya annak vizét, nem kap senki az Isten házában le-tett drága kintsen, valaki személy szerént abban nintsen.” *Liliomok völgye, i. m.*, 191. – Ugyancsak a barokk vanitas-irodalma jelenik meg a XLII. elmélkedésben, amely az igaz alázatosságról szól: „Mi valál származásod előtt, büszhet nyála szemérmeknek, mi vagy telyes életedben, tele sákja szemeteknek, mi léssz hóltod után is, eledela a férgeknek: valami jó lehet benned, a' nem tiéd, hanem Isten ajándéka, néked pedig nintsen egyebed, hanem büned moslékja.” *Uo.*, 201. – Hasonló színvonalas vanitas-ábrázolás olvasható *Az életnek el-múlásáról* című II. elmélkedésben: „Mitsoda az Ember: tsak kevés ideig való szállást kérő Uton-járó, tsak nyomorúságra született, és elenyésztit minden órán váró: vizi buboréknél könnyebb, szempillantásnál rövidebb, az üvegnél romlandóbb, szél zúgásnál mulandóbb, rajzolt képnél kevesebb, pengő hangnál üresebb: az árnyéknál hitványabb, álomnál is tsalárdabb: Mi az élet? halált hozó mindennapi mételly, tsufolásunkra tzelőző játék-helly, sokféle nyomorúságoknak tengere: mozgásunkra uszkáló vérnek egy-két ere, a' melly tsak kevés történettől is szakad, tsak egy hidegleléstől is el-lankad, életünknek folyása merő szövevény, mellyben nints nyugodalmas útunk, forgunk, keringünk, bolygunk, vesződünk, míg a' halál által az örökké tartó állapotra jutunk.” *Uo.*, 14–15.

⁶¹ A XLIII. elmélkedésben: „A' szegénynek keze, Meny-Ország kints-tartója, mert ha tsak egy filléredet is vérszi, azt azonnal számodra a' Mennyei Tárháza le-tészi [...]” *Uo.*, 210. Hosszabb változata a XXX. elmélkedésben a Léleknek jegyesével, Krisztussal való találkozásáról ír, a rá való készülés fontosságát mutatja egy bonyolult grammatikai és tropológiai szerkezettel: „[...] Kristus jegyese vagy, légy hát szüntelen buzgó imádságodban is, hadd jöjjön el a Völegény, és vigyen bé tégedet mennyei lakodalmában: el jó pedig ő, a' testi bátorságoknak étszakáján, vigyázz, ne hogy midőn el-jő, talállyon tégedet a' hivalkodásnak bátra aluvó párnáján: zárt ne vessen az ajtóra, midőn jelen lesz a boldog óra: sőt inkább fénylék lámpásod mindenkor az élő hitnek olajával, nehogy a Völegény el-jövetelekor setétségben maradj a' bolond szüzek táborával.” *Uo.*, 194.

hetjük, hogy Inczédy ennyire önálló alkotó módszert teremtett, esetleg arra gondolhatunk, hogy a német mintákat követhette és ültette át magyar nyelvre. Ennek nagyon is megvan a valószínűsége, hiszen korábban említettük, hogy Gerhard művének összesen *nyolc verses átköltése volt*, ebből hét német nyelvű. Ezek a verses átköltések műfaji mintát jelenthettek Inczédy számára.

Inczédy a szövegben csak egészen ritkán emeli ki (dőlt betűvel), különíti el a bibliai idézeteket, azokat vagy kihagyja, vagy pedig *beleilleszti saját szövegébe, sajátjává teszi*. Ez az eljárás a szóhasználaton, frazelógián ugyan látszik, azonban saját szöveggént alakítja, teszi azt fesztelenül a rimes próza részévé. (Inczédy nem is jelzi a szokásos rövidítésekkel sehol az idézett szöveghelyeket.) Ez akkor látszik különösen jól, ha párhuzamba állítjuk Ács Mihály 1710-es átdolgozásával: ott lényegesen több bibliai citátum tagolja saját fordítását, megadja a szöveghelyet és dőlt betűvel idézi azokat, vagyis mindig elkülöníti saját fordítását a bibliai idézettől.⁶² Ugyancsak számos imádság illeszkedik a szövegbe, ezeket dőlt betűvel ugratja ki, bár forrásukat nem tünteti fel, azok nem Gerhard szövegéből származnak. Ács Mihály Gerhard szövegforrásaiból megőriz valamennyit, így például egy terjedelmes Szent Bernát idézet olvasható a 310. lapon, ugyanez megegyezik Zólyomi Perinna Boldizsár fordításának azonos részletével.⁶³ A szövegforrások, szövegminták a két első magyar fordításban, átdolgozásban határozottan elkülönültek, Inczédy viszont legtöbbjüket sajátjává tette és beolvasztotta azokat. Ez az eljárás a 18. századi prózai kegyességi szövegekben (prédikációkban is) egyre inkább meghatározó lesz, de a korszak költészetében is megfigyelhető ugyanez a módszer. A hagyományos gyülekezeti énekköltészet műfajai számos alkotónál integrálódnak – műfaji specifikumuk feltüntetése nélkül – a korszak költői műfajrendszereibe, vagy azok sajátos keveredést hoznak létre. Ennek mértéke, dinamikája, nyelvalkító hatása a 18. század irodalmi folyamatainak sokkal erősebben ható tényezője, mintsem arról eddig a kutatás beszélt, jelentőségét érezkelte. Talán a folyamat iránya is kijelölhető: az erősen bibliai kötöttségű nyelv- és fogalomhasználat rejtettebbé és individuálisabbá válik, felszívódik az egyéni nyelvteremtés legkülönfélébb változataiba.⁶⁴

Látván a rendkívül gazdag német kiadástörténetet, annak kiderítése szinte reménytelennek látszik, hogy pontosan azonosítsuk Inczédy kiadásának szövegforrásait és ikonográfiai összefüggéseit. Lehet, hogy felvidéki és erdélyi könyvtárak, tudományos gyűjtemények állománya ebben valami fogódzót nyújtana, azonban minderre még csak hi-

⁶² Zólyomi Perinna Boldizsár 1616-os fordítása hasonlóképpen jár el: a margón pontosan jelöli az idézett bibliai helyet, mindig elkülöníti a saját (vagyis fordított) szövegtől.

⁶³ Zólyominál ezt megtaláljuk a 181b lapon, a XXXIX. elmélkedés részeként. Ugyancsak találunk egy forráshivatkozást Ácsnál, a XLV. elmélkedés Szent Ambrust és Jeromost idézi. Inczédy hallgat a forrásairól, bár azokat részben beépíti saját szövegébe.

⁶⁴ E folyamat egynemely jellemzőjéről olvashatunk a Pálóczi Horváth Ádám életművét bemutató legújabb konferenciakötetben: *Magyar Arión Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, Bp., reciti, 2011. Különösen Borbély Szilárd, Balogh Piroska, Hermann Zoltán, Hegedüs Béla tanulmányai sorolhatók ide.

ányos választ adhatunk, ehhez még könyv- és könyvtártörténeti kutatások szükségesek. Nagy valószínűséggel viszont az egyik metszet forrását sikerült most felderíteni, amint ezt előbb kifejtettük.⁶⁵

Még egy folyamat érzékelhető: bár nagyon fogékony Inczedy a misztika antropológiájára, imaginatív, rajongó elragadtatásaira: néha láthatóan fékezi, gyengíti annak jellemzőit. Az okosság, ésszerűség sem hiányozhat a könyörgés összetett folyamatából, anélkül fogyatkozást szenved el. Az *okosság, az ész valamely képességét* hangsúlyozza a lelki, spirituális képességek arányosítására, az enthusiasmus fékezésére. Erre az egyensúlykereső magatartásra ösztönözhetta őt saját korának némely teológiai áramlata, talán ennek akart megfelelni. Ezt figyelhetjük meg a *Könyörgésnek erejéről* című elmélkedésben:

Ha Istennek bé-mutatni akarsz kedves áldozatot, mutasd bé a könyörgést, mert kedvelli ez illatot [...] ha Istennel társalkodni kívánsz, gyakorold a könyörgést, mert ez által tartasz véle szüntelen való beszéllgetést; ha akarod az Istennek idvezítésit meg-köstolni valójában, buzgó könyörgés által kérjed, s vegyed őtet szíved hajlékában: mindenkor kedves a könyörgés Istennek, de tökéletesnek kell lennie ennek, aki azt akarja, hogy meghallgattassék, a könyörgés is úgy formáltassék: *az az okossan és buzgósággal, [...] okos légyen a könyörgés [...]*.⁶⁶

5.

Végezetül röviden szólnunk kell a 18. századi Gerhard-recepció sajátos, újabban felfedezett változatáról. Fekete Csaba több írásában is tanulmányozta a kegyességi irodalom 17–18. századi alkotásait, bemutatta a Gerhard-fordítás metszeteinek sajátosságait, valamint ezek kapcsolatát a pietizmus emblematikájával. Igazolható, hogy ezek a metszetek jelentős hatást gyakoroltak a 18. századi református templomok figurális-képzőművészeti ábrázolásaira: vagyis a metszetek képi elemeit felhasználták festett kazettás mennyezetek és karzatok díszítésére. Az is bizonyítható, hogy a metszetek mottói és versei hasonlóképpen felbukkannak a mennyezeti és karzati festett kazettákon. Vagyis *kép és szöveg együttesen hatott kegyességi tartalmával* református belső templomterekben. Mindegyik metszetnek van egy egysoros mottója, ha ezeket folyamatosan egybe-

⁶⁵ A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára feltűnően sok Gerhard-művet őriz: *összesen negyvenhat kötet* szerepel a gyűjteményben. (Ez jóval nagyobb, mint más nagy, hazai tudományos gyűjtemények állománya.) Ezek nagy része első kiadás és a 17. századból származik, sok utánnyomás és 18. századi kiadás is található a gyűjteményben. A possessorok futólagos vizsgálata alapján is megállapítható, hogy sok tulajdonos korabeli bejegyzése szerint a köteteket vásárolták, utólag ajándékba kapták. Feltűnően sok possessor felső-magyarországi, ami esetleg a térség értelmiségi rétegének szellemi tájékozódását mutatja a pietizmus irányába, egyáltalában a kegyességi mozgalmak itteni hatását, érvényesülését. De azt is bizonyítja, hogy az itteni református közeg fogékony volt erre a pietista hagyományra, ez ölt testet az állomány kivételes gazdagságában.

⁶⁶ *Liliomok völgye, i. m.*, 146. (Kiemelés tőlem: I. M.)

olvassuk, önálló verset képeznek: 1. Oh, boldogtalanság, 2. Ihol az orvosság. 3. Boldog keserűség, 4. Áldott szent szövetség. 5. Megelégtettünk, 6. Örömmre vitetünk. 7. Harcoljunk szívesen, 8. Fussunk egyenesen! 9. Erős a szeretet, 10. Földről égbe siet. Az összefüggést így fogalmazza meg Fekete Csaba: „A versek szó szerinti egyezése miatt kétségtelen, hogy a református templomi karzatok mellvédjét ékesítő alakos ábráknak ez a csoportja közvetlenül összefügg a protestáns kegyességgel, méghozzá a kegyes elmélekedések eme nemzetközi rangú alapkönyvével.” (T. i. Gerhard művével – I. M.)⁶⁷ A metszetek jelentőségét nem kisebbíti, hogy művészi kvalitásuk nem kiemelkedő, ám szöveg és kép kölcsönhatását teremtik meg a nyomtatványban, amit majd lényegesen felerősít a templomterekben kifejtett vizuális és verbális effektus, amely immáron a közösségi befogadás számára válik hatékonnyá. Így lép ki az egyéni kegyesség létformájából egy közösségi dimenzióba Gerhard-művének átalakított változata, amely nyilván erősen didaktikus jelleget mutat.

A kalotaszegi Magyarbikal református templomában 1794-ben az ifjabb Umlingok készítik a bővített rész kazettás mennyezetét, karzattalvédőket. A karzattalvédő táblái közül háromnak a forrása Inczedy kiadásának vonatkozó metszete.⁶⁸ Kalotaszeg, Szilágyság és a Mezőség templomaiban lelhetünk rá a metszetek templomi látványként való alkalmazására. Virágkoruk a 18. század, különösen annak közepétől találkozhatunk velük. Különösen kiemelkedik a magyarköblösi református templom, amelynek karzattalvédőjén nyolc kazettát készített Bodoni József 1778-ban.⁶⁹ A kazetták többé-kevésbé precízen tartalmazzák a metszetek beosztását, ikonográfiáját, szövegeit. Változataik láthatók a magyarókeréki, marosvécsi, érszakácsi és bánffyhunyadi református templomokban. 2004-ben Lángi József és Mihály Ferenc *Erdélyi falképek és festett faberendezések* című könyvükben még ezt gyanították: „Az sem kizárt, hogy akár egy XVIII. század második felében, Kolozsvárt készült nyomtatványról van szó, melyekre a népies megfogalmazású négysoros versikék is felkerültek.”⁷⁰ A valószínűsítés bizonyossággá vált: az Inczedy-kiadás – vagyis Gerhard műve – a forrása a festett kazettaképeknek. (Bármilyen korrekció kívánkozik ide, hogy egyáltalán nem népies megfogalmazású versikék a szövegek, hanem valamely – nehezen kinyomozható – Gerhard-szöveg-hagyományból származnak.) Az is nyilvánvaló, hogy a Gerhard-mű nagyon összetett jelentésű emblemas metszetei – az elmondottak bizonyították – ikonográfiai és verbális jelentésképzés

⁶⁷ FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség*, Református Szemle, 2007/5, 1118. Ezzel foglalkozik tágabban a *Pietizmus és emblematika* című fejezet.

⁶⁸ Az Umling-család bizonyíthatóan kezdeményező szerepet játszott a Gerhard-fordítás metszeteinek templomi térbe való átültetésében és ottani felhasználásában. Vö. „Virágzódom... anno”: az Umlingok Kalotaszegen (kiállítási katalógus), kiad. Kiss Margit, LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, Bp., Néprajzi Múzeum, 2007, 40–45.

⁶⁹ Megjegyzendő, hogy Magyarköblösön 1751–1774 között már dolgozott idős Umling Lőrinc, őt követi majd Bodoni József.

⁷⁰ LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, Bp., Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2004, 66. Az ebben közölt képmelléletek minden kétséget kizáróan bizonyították a metszetek és festett képek tematikus azonosságát, ezért most ezek újraközléséről lemondunk.

szintézisét valósították meg. Mindebből csak viszonylag keveset tudott transzponálni a templomterekbe helyezett képek együttese, eleve közösségi befogadásra alkalmassá kellett alakítani azokat. Ez azonban végül azt a nagyon is tág kontextust bizonyítja, amely összekötötte a nyugat-európai szellemi-spirituális mozgalmakat a távoli erdélyi református falvak önkifejezési és reprezentációs szándékával. A magas kultúrában keletkezett spirituális-eszmei tartalom, ikonográfiai kifejezési rendszer a kultúra vertikumában erősen elmozdulva töltött be új szerepet.

Az előzőekben áttekintett folyamat Knapp Éva és Tüskés Gábor vizsgálatainak eredményével állítható párhuzamba: „A 17. és különösen a 18. században megfigyelhető az emblematika bizonyos mértékű popularizálódása, melynek során a didaktikus szándék felerősödik, a képi elemek szerepe csökken, előtérbe lép a propaganda funkció, a motívumkincs összeszűkül, s az emblémaszerzők invenciójának általános kifáradása jelentkezik. Ezáltal az emblematika a szélesebb rétegekkel, így mindenekelőtt a polgári közönséggel is kapcsolatba kerül. A műfajfejlődésnek ebben a késői szakaszában fontos közvetítő szerepet játszik a különböző kulturális rétegek, csoportok között [...] A további kutatás eredményeként árnyaltabban megfogalmazhatók és pontosabban megválaszolhatók lesznek olyan kérdések, mint például az irodalmi emblematika szerepe az erkölcsstani és vallási ismeretek közvetítésében; a képek és a szövegek hagyományozódásának és a kép–szöveg viszony változásának problémája [...]; az alkalmazott emblematika előállításának, közvetítésének és használatának társadalmi, gazdasági és irodalmi feltételei; a különböző közönségrétegeknek szánt emblematikus műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb társadalmi csoportok felé irányuló emblémaközvetítés formái és fokozatai.”⁷¹ A hazai Gerhard-recepció 18. századi szakasza a kegyességi műfajok és hagyományok erős átértelmezését végzi el.

MIHÁLY IMRE

Bemerkungen zur ungarischen Rezeption Johann Gerhards im 18. Jahrhundert

Die *Meditationes Sacrae* von Johann Gerhard hatten von 1616 bis 1804 zehn ungarische Übersetzungen. Die Übersetzer waren Boldizsár Zólyomi Perinna, Mihály Ács jun., Mátyás (Matthias) Bél, István Huszti Szabó, József Inczedy. Neben den Schriften von Johann Arndt war es das meistverbreitete Werk der pietistischen Erbauungsliteratur, ein „Bestseller der geistlichen Literatur“. Die *Meditationes sacrae* stehen in engem Zusammenhang mit den hervorragenden Autoren und Werken der Mystik. In der Forschung wurden vor allem die Zusammenhänge mit dem *Wahren Christentum*, mit Tauler und mit Bernhard von Clairvaux festgestellt, aber das Werk war auch eine wichtige Vorlage für die sich erneuernde Meditationsliteratur. Unter den deutschen Ausgaben des Werkes gibt es versifizierte Varianten mit Holzschnitten. In diesen Aus-

⁷¹ KNAPP, TÜSKÉS, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció, i. m.*, 162.

gaben wirkten Text und die Bilder der Embleme zusammen. Im Jahre 1745 erschien in Hermannstadt die Übersetzung von József Inczédy unter dem Titel *Liliomok völgye* (Tal der Lilien) mit zehn Holzschnitten. Diese Ausgabe kann als die reformierte Variante des genannten Werkes betrachtet werden. Die Themen der Meditationen folgten den Holzschnitten, in der Textgestaltung ist das anthropologische und sprachliche Instrumentarium der Mystik zu erkennen. Die Besonderheit der Übersetzung ist die gereimte Prosa, welche die Merkmale des Barocks aufweist. Die zehn Schnitte tauchen seit Mitte des 18. Jahrhunderts in den reformierten Kirchen Siebenbürgens als Bilder und Holzverzierungen (Kassettendecke, Kanzel, Empore, Bänke) auf. Dadurch verwandelte sich die pietistische Meditation: sie erhielt eine visuelle und didaktische Funktion in der Kirchgemeinde.